

**УКРАЇНСЬКИЙ ТЕХНІЧНО-ГОСПОДАРСЬКИЙ ІНСТИТУТ
НАУКОВІ ЗАПИСКИ Ч. XXIII**

Василь Чапленко

**ПІДСТАВИ АДигЕЙСЬКОЇ
ТЕОРІЇ**

МЮНХЕН

1971-1972

**УКРАЇНСЬКИЙ ТЕХНІЧНО-ГОСПОДАРСЬКИЙ ІНСТИТУТ
НАУКОВІ ЗАПИСКИ Ч. XXIII**

Василь Чапленко

Підстави адигейської теорії

МЮНХЕН

1971 - 1972

Відбитка з Наукових «Записок» УТГІ т. XXIII за 1971 — 1972

Василь Чапленко

ПІДСТАВИ АДІГЕЙСЬКОЇ ТЕОРІЇ

ПЕРЕДМОВА

Як це було і з першими двома моїми книжками етимологічних дослідів, коли друга з них не була тільки кількісним продовженням першої, а й новим етапом у розвитку моєї — умовно назвавши — адигейської теорії, так і ця моя третя книжка є новим етапом супроти тих моїх перших книжок. Ба більше: я вважаю, що це вже справжній стрибок у розвитку моєї методології та в розширенні об'єктів досліджування, що й дають нові якості в моїх етимологізаціях.

На превеликий жаль, майже нічого такого, що підбадьорювало б мене в цій роботі, я й досі не можу відзначити. Ба й навпаки: мушу сказати тут не тільки про байдужість до цього мого відкриття з боку українських мовознавців та істориків, а й про виразний опір його просуванню в українську й світову науку. Була тільки одна-однісінька рецензія на першу мою книжку — рецензія В. Сварога в популярному (а не науковому) журналі «Нові дні», а в наукових, таких, як «Український історик», не було й згадки хоч би, наприклад, про мою спробу проетимологізувати слово «козак» у статті «Про давню козаччину та пізніше козацтво», спробу, пізніш уточнену відповідно до піднесення моєї методології на вищий щабель. Мої етимологічні доповіді в нью-йоркському Науковому товаристві ім. (Т.) Шевченка як правило відбувалися при «блискучій відсутності» філологів та істориків, членів цього товариства, а на останню вже взагалі ніхто навіть із випадкових слухачів не прийшов. На т. зв. світовому конгресі української науки, що відбувся в Нью-Йорку 1967 р. і що його організувало це ж таки товариство, серед багатьох, либонь, 80-тих доповідей, мою доповідь поставили наостанок, та й то не дали її, чотиристорінкової, дочитати, «за браком часу», до кінця. Єдиний мій здобуток у цьому товаристві — вміщення моєї статті «Походження назов «гуцул», «бойко», «лемко» і дещо інше» у збірнику Філологічної секції (Нью-Йорк... Торонто, 1969 р.). Ще гірше поставилась до мого відкриття УВАН у США. Але тут я мушу назвати й головного ворога моєї теорії — Юрія Шевельова, який, користуючись своїми впливами в Управі УВАН, як її колишній президент, свідомо чинив опір моїм спробам виступити з будь-якою інформацією про мої етимології перед аудиторією цієї установи. Щоб обминути цю перешкоду, я звернувся був, за посередництвом президента УВАН проф. О. Архімовича, до керівника Історичної секції проф. О. Оглоблина з пропозицією виголосити на його секції доповідь на тему про походження етнонімів «скіти», «сармати», але

О. Оглоблин узалежнив це від згоди не кого, як того ж таки... Шевельова, дарма що цей останній не мав і не має ніякого відношення до Історичної секції. За посередництвом того ж таки проф. Архімовича звертався я й до керівника Секції античної історії, О. Домбровського, але також без успіху. Нарешті, скориставшись саркастичною заввагою Ю. Шевельова з приводу мого відкриття в одній його містифікації (в невідписаній статті «Нова поезія Юрія Шереха», надрукованій у жур. «Нові дні», ч. 231 за 1969 р.), я викликав був його на диспут, але він відмовився від участі в ньому.

Не можу не відзначити й того, що й проф. Я. Рудницький з якихось міркувань у своєму англomовному етимологічному словнику української мови не згадує про мої етимології, за винятком етимології слова «Галич», але й її подано в хибній інтерпретації. Обмежившись у переважній більшості позицій до літери «г» включно звичайною реєстрацією слів або навіть застаріли та явно непереконливі етимології, він, проте, не згадав хоч би таких моїх цілком нових етимологій, як етимології слів «галка», «гай», «гай(ворон)», «голова», «гуцул», а в додатках, уміщених у вип. 10, — слів «байдики (бити)», «бджола»-«пчола», «бойко» тощо. Пояснювати це непоінформованістю не можна, бо в списку джерел, уміщеному в 10 випуску, є й мої дві книжки етимологічних дослідів, — книжки згадано, а наявних у них етимологій не використано.

Тільки проф. П. Ковалів у своїй кн. «Вступ до історії східнослов'янських мов» (Нью-Йорк, 1970 р.) відзначив мою гіпотезу щодо етногенези слов'ян, а в статті про мої мовознавчі праці, надрукованій у журналі «Нові дні», ч. 249-250, за жовтень-листопад 1970 р., він згадав і мої етимологічні досліді як такі.

Не пощастило мені і з спробами просунути моє відкриття в світову науку за допомогою англійської мови. Дві мої доповіді, прочитані на засіданнях Канадського ономастичного інституту, не викликали жадного обговорення. Ті українські мовознавці, що були на цих засіданнях, також мовчали, як води в рот понабирали. Надсилав я свої статті до таких славистичних та одного ономастичного журналів: «Books Abroad», «The Slavic and East European Journal», «Slavic and East European Review» (London, England), «Names».

Але ці мої статті були відкинуті. Дав я свої дві перші книжки етимологічних дослідів відомому славистові Унбегавнові з проською написати рецензію, але, скільки мені відомо, він цього не зробив.

Ці сумні факти мимоволі викликають питання: чи не свідчить це про наукову неспроможність цього мого відкриття? Стільки мовознавців та редакторів мали змогу довідатись про мою роботу в такій «малопевній галузі мовознавства» (Л. Булаховський), як етимологізація, і ніхто не визнав її вартою уваги! Чи не опинився я, як автор цього відкриття, в якомусь зачарованому заблуді? Я думаю, що ні. Поперше, це доля всіх нових відкриттів (згадаймо, наприклад, історію дарвінізму), а подруге, якщо мати на увазі не моїх особистих ворогів, які могли поставитись негативно передусім через те, що вони взагалі ставляться вороже до всієї моєї діяльності (як отой Ю. Шевельов), а людей, тільки необізнаних із основою моєї теорії — з адигейськими мовами, то їхня обережність зрозуміла і, сказати б, прощанна. Чимало заважила в цьому і складність моїх етимологій. Хоч із другого боку — люди сумлінні й чесні, здавалося б, могли взяти на увагу хоч би ті мої етимології, які без моїх з'ясувань були досі нез'ясовні, а мої, нав-

паки, незаперечні, бо побудовані на живомовних фактах, — взяти хоч би це на увагу і сказати про них свою думку. Проте й таких безпосередніх відгуків, за винятком рецензії В. Сварога та отієї статті проф. П. Ковалева, в мене немає.

Тільки ж усе це не збиває мене з тропи, я певен, що моє відкриття має велику вагу, тим і пускаю в світ ще й цю третю книжку моїх здобутків, що являють собою чи не остаточне викристалізування основ моєї адигейської теорії. На жаль, не все, що я вже понаписував, могло в цій книжці уміститися.

УВОДИНИ

У моїй етимологічно-дослідній роботі чималою перешкодою навіть після мого відкриття адигейських мов як ключового засобу в ній були безплідні, але глибоко закоренілі уявлення та методи старого історичного мовознавства, зокрема з етимологізації. Спочатку я не міг позбутися цих уявлень і намагався свої нові відкриття узгоджувати з ними та поводитися з фактичним матеріалом так, як з ним поводитись дотеперішні етимологи. Це почалося на двох моїх попередніх книжках, особливо на першій, де в мене ще все пов'язано з старими «здобутками». У другій своїй книжці я вже почасті відштовхнувся від них, напр., у питанні про батьківщину слов'ян та їхнє гадане пізніше розселення на території Східної Європи. Це останнє у мене, за прикладом давніших дослідників, випливало з хибного перенесення сучасного розмежування мовних груп і родин на передісторичні часи, коли такого «викристалізованого» розмежування насправді не було, а навпаки — було постійне, внаслідок завоювань, мандрівок племен і народів змішування, запозичання слів, назов, іменнів тощо. От про гелонів Геродот записав, що вони «мови вживають то скітської, то грецької», а про савроматів зазначив, що вони «говорять скітською мовою, але говорять нею недобре»*. У зв'язку з цим треба сказати, що й самі адигейські мови не були так ізольовані від інших мов, як тепер.

Розумівши колишні грецьку, латинську, слов'янські, германські тощо мови як такі, що із самого початку відокремлювались від прамови чи то як галузі (за Шляйхеровою схемою родовідного дерева), чи то як кола-хвилі (за Шмідтовою теорією хвиль), дотеперішні дослідники, аж до М. Фасмера й Я. Рудницького включно, в етимологізації, наприклад, російських чи українських слів часто обмежувались тим, що вказували на грецьке чи там румун-

* Геродот з Галікарнасу, «Опис Скитії», переклав і пояснив Теофіль Коструба, Стейт Каледж, Па, 1968 (фоторепродукція давнішого видання), стор. 81, 84.

ське їх походження, але далі вже не цікавились, яка ж етимологія тих грецьких чи румунських слів. Те саме робили досі з тюркськими словами як нібито першоджерелом українських, російських тощо слів. У даному разі ці дослідники були під впливом історичного факту, що тюрки від часу їхнього завоювання Східної Європи та Візантії уже історичного часу панували над народами цих територій. Але вони не брали на увагу того, що давніше самі тюрки, наприклад, у Середній Азії, мабуть, були під владою скітів-саків і могли від них багато чого напозичати. Цю методологічну помилку спочатку робив і я, замінивши тільки тюркське, грецьке тощо «першоджерела» адигейськими як нібито ізольовано-субстратними, тим часом як адигейські мови перебували колись теж у дифузних зв'язках з іншими мовами, найімовірніше з тими, що пізніше стали відомі як індо-європейські, із згодомно прабатьківщиною яких — територією сучасної України та Північного Кавказу збігається й їхня прабатьківщина, тільки вони зберегли в архаїчнішому стані глотогонічні елементи, які це я визначив ще в своїй другій книжці, і тому стали ключовими в моїх дослідках. Взаємовідносини між адигейськими мовами і тими сучасними, що для них адигейські є ключовими, можна б пояснити аналогією з родоводом мавпи й людини, які походять від якогось спільного предка (а не людина від мавпи), тільки мавпа зупинилась у своєму розвитку, а людина пішла далеко вперед, — проте мавпа свідчить, яка була й людина на ранніх щаблях свого розвитку. Від старого етимологізування походили в мене й хибні зіставляння цілих утворень, що хоч не раз таки дали й певні етимології ще в першій моїй книжці (напр., українське слово «джигун» і адигейське «джэгун»), але це не були остаточні етимології, бо в них не було етимологізації самих адигейських слів. У другій своїй книжці та в статтях, написаних одночасно з нею, я пішов у цьому розумінні далі, бо вже дошукувався коренів, праростків, наростків. Це дало вже багато глибші етимології, наприклад, слів «люди», «шия», але й на цьому етапі розвитку мого методу негативно позначилась моя залежність від старих уявлень про морфологічне членування, перенесення теперішніх явищ кореня, приростка, наростка, як і взагалі морфем, на первісний стан мови взагалі. Конкретно сказавши, в даному разі на мене вплинули сучасні підручники й словники адигейських мов, написаних за схемами російської мови, з виділенням у них (в адигейських мовах) коренів, приростків тощо, тим часом як морфологію цих мов можна інтерпретувати інакше (бодай в історичній граматиці, якої для цих мов ще не написано). У моїх етимологіях це призводило до того, що ці гадані корені, приростки й наростки в семантиці давали пізніші перетягнення, а не первісне значення

досліджуваних утворень, як це сталося, наприклад, з моєю етимологією слова «козак», поданою в праці «Про давню козачину і пізніше козацтво»¹. Не дошукувався я в своїх попередніх етимологіях і достеменних звукозмін, що могли бути в досліджуваних утвореннях.

Перешкоджало мені, та й тепер ще перешкоджає недостатнє вивчення самих адигейських мов, неусталенність написань, що ще й тепер змінюються (напр., я ніде не знайшов пояснення, як у тих чи в тих випадках треба читати літеру «І», яка, наприклад, у виданні «Кабардинско-русский словарь», Москва, 1957 р., фігурує і в середині слів, а в пізніших текстах її пишуть як «і». У виданні «Русско-адыгейский словарь», Москва 1960 р., є фізіологічна характеристика цього звука в таблиці приголосних, але немає акустичної його характеристики. Якщо мати на увазі лексику, то не завжди можна знайти відповідності між тим, що подано в отому кабардинсько-російському словнику та в виданні «Русско-кабардинско-черкесский словарь», Москва, 1955 р. Ще більші суперечності між цими двома словниками, з одного боку, і виданням «Русско-адыгейский словарь», Москва, 1960 р. — з другого. Звичайно, в усьому цьому відбиваються діалектні розбіжності між окремими адигейськими мовами, і це до деякої міри навіть корисне для етимологізації (як і взагалі всякі живомовні факти), але часом звідси походять і труднощі.

Великою перешкодою в користуванні адигейським матеріалом є наявність у них великої кількості гомонів з дуже віддаленими одних від одних значеннями.

Подолавши на теперішньому етапі своїх дослідів ці перешкоди, я виробив інше розумінні фактичного матеріалу, удосконалив метод його інтерпретації, за допомогою якого я подав усі надруковані в цій книжці етимології.

З огляду на оту, вище відзначену дифузність давніх мов цей мій метод вимагає якнайширшого охоплення лексичних явищ, незалежно від їхньої приналежності до тепер, може, й віддалених одних від одних мов. Звідси можна вивести правило: що повніше охоплення лексичного матеріалу в усеземному масштабі, то повніша дана етимологія, бо пізніше виявлення хоч одного невідомого факту, як це я знаю з практики своїх етимологізацій, може призвести або до підтвердження даної етимології, або до її заперечення. А що первісно, на мое теперішнє переконання, всі звуки людської мови виникли тільки мотивовано, тобто їх підказали певні явища із природним звучанням, які й надали їм певних значень, то я прийшов до думки, що не можна нехтувати ніякими

¹ «Визвольний шлях», кн. V, Лондон, 1967 р.

співзвуччями, які можуть бути й у віддалених одних від одних мовах².

Якщо, наприклад, в українській мові є прізвище «Міяковський», на Північному Кавказі, в теперішній Адигеї є річка «Міако», а в японській мові є прізвище «Міакава-Сан», японське місто «К'йото» інакше називається «Міако», то це не є етимологічно розрізнені явища, а навпаки: тут треба шукати споріднення (див. про це в розділі «Світове лексико-семантичне плетиво»). Зважаючи на цей «максималізм» у використанні лексичних явищ, мій метод можна назвати **комплексним**. Але самого апріорного прийняття до тієї чи тієї лексичної групи якогось слова, зрозуміла річ, мало, тут усе таки можливі якісь випадковості чи то правописного, чи то вимовного походження (наприклад, коли тепер прочитують стародавні єгипетські чи клинописні асиро-вавилонські написи, в яких можуть бути помилкові читання, те саме можна сказати й про середньовічні арабські, ба навіть грецькі). Тут потрібна етимологічна аналіза кожного притягнутого слова, в тому числі й ключових адигейських слів. І от тут виявляється, що для найпервіснішого стану мови зовсім непотрібні поняття морфем — кореня, приростка, наростка, бо в тих мовах, як це здогадано припустило й старе історичне мовознавство, не було цих явищ. А привели мене до цього переконання ті ж такі адигейські мови, що в них майже всі ті приростки й наростки, які подані в згаданих вище словниках як такі, можна з'ясувати як окремі лексеми, дарма що вони, може, тепер і утямлюються як морфеми. Тим то замість «кореня» в кожній досліджуваній групі слів доводиться шукати слова-предка чи навіть «пращура», від якого походять численні нащадки, що відгалузились від свого «пращура» семантично й морфологічно (в пізнішому значенні цього слова) через поєднання з іншими словами. Як правило це короткі, двозвукові чи й однозвукові слова, що, як уже сказано, стали мовними звучаннями з такою чи такою натурально-психологічною мотива-

² Питання про виникнення звуків людської мови зв'язане з питанням про відношення між звуками й речами і з питанням про природу мовного знаку, що, як відомо, цікавили ще грецьких філософів. Донедавна я по-в'язував мовний знак з річчю, базуючись на теорії Ф. де Соссюра про довільність його, закріплюваного історично, соціально за певними речами (див. мою кн. «Дещо про мову», Нью-Йорк, 1959 р.). Але явище слова-предка, що я його виявив у процесі моїх етимологізацій, і зведення великої лексичної рясности до небагатьох слів дали мені змогу з'ясувати природу тих слів-предків як мотивованих звучань, виниклих із природних звуків, що їх засвоїли в своїй свідомості люди, як певну нерозривну єдність звукоречі. Тільки пізніше внаслідок різних звукозмін та семантичних розгалужень у цих звукоречах сталися розриви й відгалуження знаків мови від їхніх предків.

цією. І ці первісні слова-пращури найлегше знаходити в адигейському матеріалі. Як це виявилось у моїх етимологіях, їх було зовсім мало, вони повторюються в багатьох тепер відмінних семантично групах, але з них походить усе величезне лексичне багатство в мовах (напр., в англійській мові понад півмільйона слів). Іноді слова зберігають навіть первісну чи хоч дуже давню звукову незмінену форму, але семантично вони так далеко відходять одні від одних, що їх трудно розуміти як слова одного походження. Ці гомоніми досі розуміли здебільшого як вислід різних перенесень слів з однієї речі на іншу, але це хибний погляд. Вияняток тут може бути для найновіших термінів, свідомо утворюваних з таких чи таких міркувань і справді, переносуваних, як от англійське слово «tank» (казан), перенесене на військовий повз із міркувань засекречення винаходу наприкінці 1-ої світової війни. Звичайно, явища функціональної семантики теж були можливі, як це видно хоч би на прикладі слова «перо». Але для первісної семантики, мабуть, найтиповішою була спільна прикмета в речах, що стала за підставу для однакової назви. Це останнє можна бачити в групі українських гомонімів: «коса» (дівоча), «коса» (що нею косять), «коса» (рос. «селезенка»), «коса» (довга замість на річці), як це я з'ясував в одній із своїх статей. Часто доводиться спостерігати явище семантичних антонімів (напр., українські «банька» — посуд як внутрішній обсяг, і «банька» очна як зовнішній обсяг).

А втім, я не ставлю тут перед собою завдання з'ясування шляхів лексико-самантичного розвитку мов, це окрема велика тема, в ній можуть бути використані й досягнення дотеперішньої семасіології, що її висліди звичайно викладають у курсах загального мовознавства. Я тільки хотів сказати, що сучасне лексико-семантичне багатство, коли з того самого етимона виникають слова навіть з протилежними значеннями, походить від найбільшої «убогости», як на це вказують адигейські етимології, і те пізніше «багатство» етимологові й доводиться розплутувати. Численні ілюстрації до цього явища читачі можуть знайти в оцій моїй книжці. А тут я міг би порівняти це з образом (картиною) баштану, що цілком застелений огудиною, листям, квітами (часом і пустоцвітом) та плодами кавунів, але вся ця картина зводиться до небагатьох, посаджених дуже рідко корінців. Це могли б бути не кавуни, а гарбузи, які мають ще більшу здібність розпросторюватись на великій території. Тож коли ми хочемо дослідити, звідки походить даний гарбуз-плід, то треба простежити його огудину і дійти до корінця. А що тут можуть усе таки бути й гадані подібності в листі, яке, власне, й указує, куди йти (бо, наприклад, між гарбузами може вкратися диня, яка має хоч і дрібніше, але схо-

же листя), то треба «вивчати» й кожен листок. В етимологіях це відноситься до кожного слова, що трапляється на шляху досліджу, — навіть якщо це тільки гадана спорідненість, то й тоді її треба з'ясувати, щоб усунути перешкоду на цьому шляху, на шляху до справжньої етимології досліджуваного слова. А це значить, що треба проаналізувати з етимологічного боку кожне таке слово. Тим то мій метод можна назвати ще й **аналітичним**, а разом — **комплексно-аналітичним**. Унаслідок цього етимолог одержує первісні складники, за допомогою яких він може з'ясувати етимологію всіх слів даної групи. При цьому він повинен мати на увазі те, що ті складники в різних словах можуть виступати в різних комбінаціях, в різному порядку, бо спочатку це були словосполучення й речення, що в них порядок слів міг бути довільний. Ці складники можна порівняти з розрізаною абеткою, з якої можна скласти всякі слова. З огляду на це можна сказати, що стара етимологізація це було ніби ідеографічне письмо (як єгипетське чи китайське), тим часом як моя — ніби абеткове письмо, що дозволяє читати слова в етимологіях. Але я даю звукове читання й у прямому значенні цих слів, з'ясовуючи звукові явища за допомогою адигейських звуків та звукових закономірностей, як це читачі можуть побачити в спеціальній статті «Деякі звукові явища» . . . , уміщеній у цій книжці, та майже у всіх моїх пізніших етимологіях.

Проте, укладавши етимології досліджуваних слів тільки з «розрізаної абетки», тільки з адигейських складників, я міг би теж допускатися, а може, в деяких випадках ще й досі допускаюся фіктивних конструкцій. Для запобігання цьому я намагаюся вишукувати сучасні живомовні чи давніші зафіксовані явища, які уже з певністю можуть свідчити про колишню реальність здогадних значень чи утворень. Напр., якщо давній етнонім «шумер» етимологізується як «чуприна», а в сучасній українській мові є слово «чемер» з таким значенням (плюс інші споріднені з ним слова), то ця етимологія набуває більшої переконливості. Велику вагу прозвіла річ, має й характер відповідних реалій, відомих з історії, археології, етнографії чи з якихось інших джерел. Звичайно, треба мати на увазі й змінливість семантики в тих самих словах і те, що з'ясоване значення слова не завжди може бути найпервісніше, це може бути пізніше перетягнення, — тож не виключене, що, здобувши нові факти, доводиться переглядати ту чи ту етимологію.

ДЕЯКІ ЗВУКОВІ ЯВИЩА СЛОВ'ЯНСЬКИХ (І ІНШИХ ІНДО-ЕВРОПЕЙСЬКИХ) МОВ У СВІТЛІ «АДИГЕЙСЬКИХ» ЕТИМОЛОГІЙ

ДО ІСТОРІЇ РЕДУКОВАНИХ «e₁» ТА «e₂» І ПІВГОЛОСНИХ «й» ТА «ў»

З дотеперішніх наукових здогадів відомо, що ще в індо-європейській мові було два редукованих голосних — «e¹» та «e²».³ В історичній фонетиці слов'янських мов «e¹» та «e²» фігурують як «ъ» та «ь». А що пізніше ці звуки, внаслідок різних фонетичних змін, не збереглись, як досі думали дослідники, ні в одній із живих мов, то якісний бік цих звуків можна було уявляти тільки теоретично. Але тепер я хочу звернути увагу дослідників на наявність схожих редукованих голосних у сучасних адигейських мовах, що їх можна вивчати як живомовне звучання. Правда, я сам їх не спостерігав у живому звучанні, та й добрих описів їх у мене немає, але факт, що їхні закономірності допомогли мені в багатьох моїх етимологіях, підказує думку, що це звуки такого характеру, як оті «e¹» та «e²» чи слов'янські «ъ» та «ь». У всякому разі я хотів би тут подати про них те, що вже є у відповідних посібниках з цих мов, а також деякі свої спостереження щодо їхніх закономірностей. У сучасній адигейській графіці, побудованій на російській абетці, ці звуки позначаються літерами «э» та «ы», а в поєднанні з «й» («j») — літерами «е» («йэ») та «и» («йи»). В одному з посібників про «э» сказано, що це «короткий звук середнього ряду низького піднесення» і що «вимовою він скидається на російське ненаголошене «а», наприклад, у другому складі слова «Мáша». Про «ы» сказано, що це «короткий голосний середнього ряду низького піднесення», це «звук ірраціональний, специфічний, і якогось відповідника в російській мові не має», «трапляється тільки в середині та наприкінці слів»⁴. В іншому посібнику про «э» сказано, що це звук середнього піднесення, про «ы», що це звук «дуже короткий»⁵. Як бачимо, тут наявна розбіжність щодо піднесення звука «э». А в третім посібнику інакше визначено і піднесення звука «ы»: про нього сказано, що це звук верхнього піднесення⁶.

Можливо, що ці розбіжності походять від різних говіркових особливостей, а можливо, й від недостатньої вивченості їх. Щодо розбіжності у визначенні рядів цих адигейських звуків і «ъ»

³ Див. «Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов». Наукова думка, Київ, 1966 р., стор. 26.

⁴ «Кабардинско-русский словарь», Москва, 1957 р., стор. 492-493.

⁵ «Русско-кабардинско-черкесский словарь», Москва, 1955 р., стор. 995.

⁶ «Русско-адыгейский словарь», Москва, 1960 р., стор. 1065.

та «ъ» (ці звуки визначаються звичайно як заднього й переднього ряду)⁷, то це, може, виникло з недостатнього сучасного розуміння їх характеру. Але варто відзначення те, що й ці адигейські редуковані, як і «ъ» та «ь», не можуть бути на початку слова.

Адигейські звуки «э» та «ы», очевидно, можуть бути в слабкій і сильній позиціях, що, здається, також збігається з аналогічними позиціями «ъ» та «ь». На жаль, у приступних мені посібниках цей момент не розроблено, і можна тільки приблизно скласти уявлення про фонетичні умови цих позицій на підставі деяких інформацій та спостережень. Напр., відомо, що кінцеві ненаголошені голосні дуже часто відпадають, як також вони можуть випадати і в середині слів. Це останнє сказано про «э» та «ы» як складники двозвуків⁸. Сильна позиція була під наголосом. Відігравали ролю в постанні такої чи такої позиції, мабуть, і довгі голосні, взагалі тепер властиві адигейським мовам. У всякому разі на адигейському ґрунті можна спостерігати випадки голосних «э» та «ы», зумовлені їхніми позиціями і в середині слова, а не тільки наприкінці. От, наприклад, слово «бгы» (гора), безперечно, мало давніш голосний «э» чи «ы», як про це свідчить українське слово «бугор» чи назва р. «Бог» («бъг»), утворене від цього ж «кореня», а українське ж слово «бгати» свідчить про те, що це була спільна ізогласа ще з передісторичних часів. В адигейському слові «бэгу» (прищ) голосний «э» зберігся, мабуть, через наголошеність його (на жаль, у приступних мені слівниках немає адигейського наголошення, тільки загально відомо, що наголос може бути або наприкінці слова, або на другому від кінця складі). Наявність випадів «э» та «ы» в адигейських мовах може привести до перегляду датування занепаду редукованих голосних і в слов'янських мовах: воно могло бути багато давнішим, аніж тепер думають. Може бути також поставлене питання, чи не є російська редукція ненаголошених голосних, що теж неможлива на початку слова (напр., «агу́рец»), відгуком цих адигейських голосних.

«Півголосний» звук «й», як і в слов'янських мовах, може бути таким (тобто півголосним) або йотом («ј»), але в адигейських підручниках це останнє явище називається не йотацією, а двозвуками. Двозвуків, що мають «ј» у своєму складі, два: «е» (јэ) та «и» (јы). Є ще в адигейських мовах двозвук «о», що складається з півголосного «у» та «э», а також двозвук «у», що складається з півголосного «ў» та редукованого «ы». У цю систему підручники адигейських мов включають і «я» («ја») та «ю» (ју), хоч, ли-

⁷ М. Станівський. «Старослов'янська мова». Видавництво Львівського університету, 1964 р., стор. 88.

⁸ «Кабардинско-русский словарь», Москва, 1957 р., стор. 494.

бонь, безпідставно, бож тут другий складник — голосні повного творення⁹.

Автори Н. Яковлев та Д. Ашхамаф у своїй праці «Грамматика адыгейского литературного языка», Москва, 1941 р., висловили думку, що, можливо, первісно в адигейських мовах були тільки редуковані голосні, тож можемо думати (це я вже кажу), що голосні повного творення появились в них унаслідок різних асиміляційних процесів.

ДО ІСТОРІЇ ТАК ЗВАНОГО «ЯТЯ»

Такого спільнослов'янського звука ніколи не було, а глаголична літера «А» та кирилична «Ѣ» були запроваджені в старослов'янським письмі для позначення македонського «е» (сучасне «ветер») та болгарських «е» й «а» з м'якістю попереднього приголосного (сучасні «пролеть», «лято»). Як видно і з цих прикладів, під літерами «А» та «Ѣ» «ховалися» різні звуки, а як узяти всі слов'янські мови, то звуків буде ще більше, бо це будуть і українські «і» та двозвук «іє», і сербохорватське «їє» тощо.

Як виникла ця звукова різноманітність, це можна показати на етимології слова «сніг». У цій етимології мені допомагають адигейські мови, в яких збереглися складники, що з них склалося слово «сніг». Ці складники були спочатку окремі слова, за допомогою яких визначувалося явище снігу, і ці слова пізніше злилися в одну лексему. Але окремо взяті ці слова не мали значення «сніг», а позначали різні інші явища, речі та дії. Першим словом-складником було «сэ», що тепер в адигейських мовах означає «ніж»¹⁰, а первісно це могли бути скалка з кременю або загострена палиця, як про це свідчать адигейські слова «шэ», що тепер значить «куля» (рушнична), а спочатку це міг бути уламок каменя, грудка, «чы», що тепер значить «палиця». Наявність різних приголосних на початку цих слів та голосних «э» й «ы» не перешкоджає виведеною їх з одного «кореня», бо це взаємозамінні в адигейських мовах звуки, як про це в даному разі можуть свідчити інші адигейські назви ножа: «шъэжьый», «чан»¹¹. Другим складником було слово «нэ», що тепер в адигейських мовах означає «око», очевидно, в значенні «очна банька», тобто щось опукле, кулясте, а поєднання їх означало, либонь, щось заокруг-

⁹ Див. «Русско-адыгейский словарь», Москва, 1960 р., стор. 1065.

¹⁰ Це і більшість використаних у цій статті адигейських слів я беру з видання: «Кабардинско-русский словарь», Москва, 1957 р. Інші джерела будуть окремо зазначені.

¹¹ «Русско-адыгейский словарь», Москва, 1960 р. Слова «нож», «ножик».

лене, а не довге, не таке, як прут чи палиця, як про це свідчить і звуковий варіант слова «нэ» — адигейське ж слово «мы», що тепер значить «ди́ке яблуко, кислиця»¹²

Є в адигейських мовах і слово, що в ньому ці два складники поєднані: «чын», що значить «дзига», тобто щось кругле (у цьому слові кінцеве «э» закономірно відпало)¹³. Ті самі складники і в адигейському ж слові «санэ», що значить «порічка» (ягода)¹⁴. Але такі утворення є і в інших мовах, зокрема в українській. Це слово «сани» (санки), що означають «полозки» тобто позагинані деревини (ця етимологія слова «сани» не була й досі з'ясована). Так утворене грецьке слово «σανς», що значить «паля». Ці складники входять до українського слова «суниця» (лісова ягода), що в ньому звук «у», як також і звук «а» в згаданих вище словах я з'ясую далі. Є в українській мові слова з цими складниками, в яких між приголосними немає ніякого голосного (і це я з'ясую далі). Це: «сніть» (горіх), «сніт» (оцупок дерева), «сніз» (щабель у полудрабку), «сніп», ну, і сюди ж належить слово «сніг».

Різниця між утвореннями, в яких між приголосними є голосний, і утвореннями, в яких голосного немає, була первісно в тім, що в перших згадані складники поєднувались за допомогою сполучного займенника третьої особи однини «е» або «у», а в других ці складники поєднувались безпосередньо. От в адигейському «санэ» спочатку був такий вислів: «сэ» — «е» — «нэ», що означало «прутик — його — кулясте» чи «обтяте». Така сама конструкція була в українському «сани», у грецькому «σανς». А що займенник «е» з фонетичного боку був двозвук «јэ», то при злитті утворилося скупчення звуків «эјэ», з якого останнє «э» в середині слова закономірно (на адигейському ґрунті) випало, а «ј» асимілював попередній редукований звук «э», перетворивши його на звук повного творення «а». Аналогічна звукозміна відбулася і в слові «суниця», тільки тут були складники «сы» — «у» — «нэ», які дали скупчення звуків «ыўы» (тут «ўы» з двозвука «у»), що в ньому останнє «ы» випало, а півголосний «ў» асимілював попереднє «ы», перетворивши його на звук повного творення «у». Відповідно до цих скупчень голосних у словах типу «сніп», «сніг» між приголосними «с» та «н» був тільки редукований голосний «э», який після того, як до цих двох складників приєднався третій, опинившись в слабкій позиції, випав.

Із сказаного можна зробити висновок, що складник «сн» у слові «сніг» міг первісно означати «зерно», «крупинка». Це остан-

¹² «Кабардинско-русский словарь», Москва, 1957 р.

¹³ Там же.

¹⁴ Також там.

не значення тим імовірніше, що певний рід снігу на Україні так і називають «крупни». Це підтверджує й етимологія українського слова «хуга»: воно склалося з адигейського слова «ху», що значить «просо», та з дієприкметника від дієслова «гузн», що значить «товкти», а разом це означає «просо товчене», тобто пшоно, крупни. Дієприкметник від «гузн» має форму «гуз», але в цьому утворенні до неї додано ще займенник третьої особи «е» (фонетично «jэ»), який, втративши своє «э», асимілював попереднє «э» і перетворив його на звук повного творення «а». Написанням «гу» в адигейському правописі позначають проривний звук «г», і це від нього походить «г» в слові «хуга».

Треба тут відзначити, що українське слово «хуга» етимологічно споріднене з італійським музичним терміном «fuga», з німецьким «Fuge» (паз), і з словом «фуганок», бо в музичному творі повторюється різними голосами та сама тема (як у ступі товчуть), паз вистругують фуганком, а звуки «х» і «ф» взаємозамінні, як про це свідчить і українська фонетика.

Слово «сніг» утворилось трохи інакше. У ньому третій складник походить від дієслова «егъун», що значить «гризти», а це близьке до значення «терти», «пиляти», «товкти». На користь саме цього дієслова «говорить», поперше, наявність у ньому написання «гъу», що ним в адигейським правописі позначають фрикативний звук «г», який збігається з фрикативністю українського «г», подруге, наявність у ньому приростка «е» — (фонетично «jэ») дає змогу з'ясувати походження «ятя» в слові «снѣгъ». Поєднання «с (э) нэ» із «егъу» могло означати або «зерно товчене» (бо «егъу» могло бути дієприкметником), або «товчизерно» (бо форма «егъу» могла бути наказовим способом) з порядком складників «зерно товчи». Якщо старослов'янське написання «ъ» у слові «снѣгъ» відповідало реальному звучанню, то можна припустити в третьому складнику варіант адигейського написання (первісно лише вимови) «егъуэ», з «э» якого й міг походити «ъ». Поєднання «с(э)нэ» із «егъу» в одній лексемі, поперше, призвело до випадку першого «э» в «сэ́нэ», а подруге, дало скупчення звуків «эjэ» в середині слова, а це, згідно із фонетичними закономірностями, наявними ще й досі в адигейських мовах, призвело до певних звукозмін. Очевидячки, певне значення у цих звукозмінах мали така чи така міра злитості складників та наголошеність чи не наголошеність того чи того голосного. Так, редукований звук «э» в «с(э)нэ» міг випасти ще тоді, коли ще цілком зберігалася скупчення «эjэ» з наголосом на першому «э», а це поставило «э» в «с(э)нэ» в слабку позицію. Це був наголос іще самостійного слова «сэ́нэ», що зберігся, наприклад, в українському слові

«зона», бо й воно походить від цього звукового комплексу, тільки із заміною «с» на «з». Про можливість збереження всього скупчення звуків між поєднаними складниками може свідчити сучасне адигейське утворення «ефзешхэ» (бенкет), складеного з «ефзэ» — «той, хто п'є», та «ешхэ» — «той, хто їсть», а в цьому утворенні скупчення «эе» (фонетично «эјэ») зберігається в непопущеному вигляді. Але цей же наголос в умовах повного злиття призвів і до випадку другого «э» із самого скупчення «эјэ», як про це свідчать готське «snaiws», пруське «snaigis», литовське «snai-gala», німецьке «es schneit», в яких із двозвука «е» (фонетично «јэ») залишився тільки «ј», перетворившись на «й». Про цю можливість у підручнику адигейської фонетики сказано так: «У середині слова двозвук «е» («йэ»), як і «и» («йи»), звичайно втрачає коротке «э». Але це тільки початок зміни чи лише одна можливість, бо далі ще сказано так: «Півголосний „й“, зберігшись, асимілює попередній голосний і зливається з ним у двозвуковому сполученні». І наведено приклад: «сеплѣац» (із сейэплѣац — «сэјэплѣац») — «я» (по)дививсь на те¹⁵. Літера «е» в цьому прикладі названа «двозвуковим сполученням», але вона позначає й м'якість попереднього приголосного, бо це російське «е», уживане з таким значенням. Так виникло польське «śnieg», російське «снег». Як варіант цієї зміни тут може виникнути звук повного творення «а», як це маємо в болгарському слові «лято», в польському «świat», а також аналогічний процес в інших утвореннях, як от у формі «сяду» поряд із російським «сесть» (із «сѣсть»).

У тих діалектних для давнього минулого випадках, де перший складник слова «снігу» був «с(э)ны», цей фонетичний процес давав голосний повного творення «і». Про це в цитованому вище кабардинсько-російському словнику сказано так: «Голосний „і“, що виникає із „ы“ під впливом півголосного „й“, є простим голосним і вимовою збігається з російським „и“, наприклад, у слові «писал» (стор. 493). Так виникли українське «сніг», чеське «snih», російське «снигирь», литовське «snigti» («сніжити»), а також латинські «nix», «nivis» (snir) та грецькі «νίφα» (знах. в одн.) «νιφάδες» (сніговий пластівець).¹⁶

Про «звичайність» однозвука (монофтонга) «і» як вимови «ѣ» свідчать і ті випадки, що їх в історичних фонетиках слов'янських мов розглядувано досі як окрему звукозміну, що відбулася нібито раніш, ніж перехід «ѣ» в «і» у більшості випадків, за наявності в наступному складі звука «і». Це: «дитина» (з «дѣтина»), «мизи-

¹⁵ «Кабардинско-русский словарь», Москва, 1957 р., стор. 494.

¹⁶ Латинські й грецькі слова я подаю за М. Фасмером: «Russisches Etymologisches Wörterbuch», Heidelberg, 1953-1955.

нець» (з «мѣзиньць»), «витія» (з «вѣтія»). Проти такої винятковості цього «і» свідчать не тільки російське «дитина», в якому «е» — це нормальне російське звучання, а й старослов'янське «цвѣтѹ», польські «swit», «switać», що в них потрібного для такого переходу звука «і» в наступному складі немає. Якже в українській вимові «дитина», «мизинець» маємо замість сподіваного «і» звук «и», то це лише один з варіантів звукозміни «ыјы», в якому після випаду другого «ы» асиміляція «ј» й першого «ы» дало звук повного творення «и» (а не «і»). Про це свідчить не тільки західноукраїнське «цвисти», а й східноукраїнське «цилувати», в якому передумови для переходу «ѣ» в «і» не було.

Нерегулярні випадки «сокира» — «сѣкира», «хрін» — «хрону», «хміль» — «хмелю» могли виникнути внаслідок різних варіантів у їхніх складниках ще в умовах sandhi. Звук «о» в українському «сокира» появився внаслідок поєднання «сэ» з «укѣын» (це друге слово означає «різати», «колоди»), бо «зустріч» «э» з «у» (фонетично «ѣы») закономірно давала звук повного творення «о». Якже поєднувались «сы» з «икуэн» (друге слово означало «застромляти» щось у віщось), то тоді створювалось скупчення «ыјы», з якого поставав «ѣ» з такою чи такою вимовою. Так можна пояснити й решту нерегулярностей у голосних згаданих слів.

Найбільша регулярність у звучанні «ятя» як «і» властива українській мові, чи хоч більшості її говорів, тим часом як в інших слов'янських, а тим більше в неслов'янських мовах це тільки часткові або й спорадичні явища.

Щоб не було ніяких сумнівів щодо ще індо-європейської давності звучання «ятя» як «і», наявного не тільки в інших (крім української) слов'янських мовах (у чеській, в сербохорватській, в північноросійських говорах), а й у балтійських, у грецькій, латинській та в інших індо-європейських мовах (див. більше фактів у Фасмеровім словнику), треба з'ясувати «решту етимологій» згаданих вище слів, яких не охопило попереднє з'ясування. У латинських «nix», «nivis» початкове «s» могло зникнути перед сонорним «n», згідно з відзначуваною в історичній фонетиці латинської мови закономірністю¹⁷, або його й спотанову не було, як на це натякає відсутність його і в наведених грецьких словах «νίφα», «νιφάδες», бо й саме слово «нэ» означало, як це я відзначив, окрему кулясту річ. Під кінцевою літерою «х», що її читано як «кс», могла приховуватись звукозміна «g» на це звучання, як це видно з форм «rego» — «rexі». У латинській формі «nivis» та в готському «snaiws» складник «v» («w») виник із адигейського дієслова

¹⁷ Див. про це в підручнику Ю. Ф. Мушака: «Латинська мова», Видавництво Львівського університету, 1964 р., стор. 51.

«еуэн», що значить «кусати», а це ж те значення, що його дало в слові «сніг» дієслово «егъун». В англійським «snow» складник «w» міг виникнути із згодного (бо я його в приступних мені словниках адигейських мов не знайшов) значення «увын» як фонетичного варіанту слова «убын», що значить «товкти». Цієї згодності вимагає потреба з'ясувати походження звука «о» в середині слова «snow», а такої можливості «еуэн» не дає. Складник «ф» у згаданих грецьких формах походить із адигейського «еф-эн», що значить «палити» й «курити (цигарки)», а це ж те в первісному значенні, що й «терти» чи «кресати», бож вогонь здобувано тертям або кресанням. Цікаво, що семантику «куріння» в завір'юсі підтримує українська назва хуги — «курá».

У німецькому «Schnee» початкове «Sch» — це відзначена вище взаємозамінність «ш» із звуком «с», а довге кінцеве «е», позначуване двома літерами «е», виникло внаслідок приєднання до «нэ дієприкметника «е» (фонетично «jэ»), твореного від дієслова «ен», що тепер має значення прикметника «цілий», «увесь», а первісно міг означати «бути цілим»; разом «Schnee» означало «кругле», «крупа».

З фонетичного боку німецьке «еє» було прикметне збереженням усього скупчення звуків «эjэ». У типовіших, ніж це німецьке утворення, випадках збереження всього скупчення ставалося внаслідок того, що злиття двох згаданих складників у більшу цілість — лексему, могло викликати появу наголосу на другому від кінця складі (в адигейських мовах наголос може бути на останньому або на передостанньому складах¹⁸, а це запобігало занепадові редукованого «э» на початку другого складника (власне, в «е»). А як і перший «старий» наголос, очевидно, не зник зразу чи хоч залишив після себе голосний повного творення чи то у вигляді «ей» («ай»), чи в вигляді «е», «и», «і», то могли зберегтися або всі три звуки скупчення, як це маємо тепер у сербохорватському «снијег» (так постав, ~~либонь~~, музичний наголос у цій формі, витворений з двох силових, або два голосні, як це є в північноукраїнському «сніг» з варіантами), в німецькому «Schnee». Але тому що в слов'янських мовах немає роззіву (hiatus-y), то ці два голосні не могли залишатись рівнозначними в часокількісному розумінні, один з них мусив зредукуватись, а це призводило до виникнення двозвука, з фіксацією наголосу на одному з його складників. Таку роль цього «нового» наголосу видно і з того, що без нього звук «э» (з «е-») не зберігся навіть у тих говорах, де є двозвуки, як про це свідчать північноукраїнські форми «снегі», «мешок» тощо (твердість попередніх приголосних

¹⁸ «Русско-адыгейский словарь», Москва, 1960 р., стор. 1068.

у цих формах, мабуть, пізнішого походження, хоч адигейське «э» не обов'язково залишало сліди м'якості в попередньому приголосному, оскільки приголосні в цих мовах здебільшого тверді).

Із усього сказаного ясно, що старослов'янська літера «ѣ» була читана по-різному в різних слов'янських землях: в Болгарії, мабуть, як «а» та «е» з м'якістю попереднього приголосного (звідси й спільний глаголичний знак для нього й юса малого)¹⁹, у Сербії — як «і» (ікавські говори) і як тризвук «іє» (ікавські говори), в Моравії — як «і», в Києві — як двозвук «іє» з можливими хитаннями вбік монофтонга «і», в Новгороді Великому на Півночі, мабуть, з усіма трьома варіантами — «е», «іє», «і», в ростовсько-суздальських князівствах — як «е» з м'якістю попереднього приголосного. Ясно також і те, що ці різні варіанти були ще індоєвропейської давності, і були синхронні діалектні явища, а не етапи історичного розвитку одного звука, бож вихідним моментом у цих звукозмінах було скупчення трьох звуків.

ЯК ВИНИКЛО ЧЕРГУВАННЯ «О» - «І», «Е» - «І»

Я маю на увазі властиве передусім українській мові чергування цих звуків у таких словах, як «віл — «вола», «осінь» — «осени» тощо. Ще в своїй першій книжці «Адигейські мови»... я, згадавши невдалу спробу Олени Курило з'ясувати монофтонгічно виникнення цього чергування, натякнув був на можливість визначити походження цього явища на ґрунті адигейських мов (стор. 55). Але тоді я ще не знайшов фонетико-морфологічних підстав для цього. Тепер я такі підстави знайшов у скупченні звуків за умов sandhi, як це було і в історії «ѣ». Покажу це на прикладі етимології слів «віл», «вівця», «осінь», як також інших, не обов'язково українських утворень.

Я вже спробував був проетимологізувати слово «віл», спираючись на кабардинську назву вола — «вы»²⁰ і розуміючи це останнє як наслідування мукання. Про те, що «вы» постало як звуконаслідування, свідчить наявність у кабардинській же мові вигуку «ву-у» який, до речі, є і в українській мові, а його в отому

¹⁹ Про те, що «ѣ» та «А» були тотожні звуки, свідчать не тільки наявність у глаголиці одного знака для обох цих звуків, а й плутання їх у староруських пам'ятках, коли відповідно до старослов'янського «А» у староруських пам'ятках писали «ѣ» (у род. в. однини та назив. й знах. в. в. множини іменників жіп. роду м'якої групи та в знах. в. множини іменників чол. р.: «землѣ», «конѣ» відповідно до старослов'янського «землА», «конА»).

²⁰ «Кабардинско-русский словарь», Москва, 1957 р. Далі використані слова з адигейських мов я також подаю за цим словником. Інші джерела теж зазначатиму.

кабардинсько-російському словнику визначено як наслідування звучання двигуна. Можливо, що «вы» вимовляють також, як «ву», бо мені відомо, що написання кабардинського ймення «Сос-рыкьуз» читають, як «Сосруко». Варто відзначити, що й кабардинсько-черкеська назва бугая виникла, як звуконаслідування: «гуу»²¹. В українській мові це звуконаслідування занотував ще І. Ужєвич у дієслівних формах «гуду» з перекладом «реву» та «гучу» з таким же перекладом²².

А що мукає не тільки віл, а й корова, то можна думати, що «вы» первісно означало худобу взагалі. Тим то пізніше, коли віл став тяглом, могла виникнути потреба додавати до «вы» якогось «епітета», що ним би віл відрізнявся від корови. У своїй спробі етимології слова «віл», зроблений у статті «Назви „Волинь“, „волиняни“ і дещо інше» («Нові дні», ч. 227, 1968 р.), я не взяв на увагу цієї історичної можливості, а приєднав до «вы» адигейське слово «лЫ», що значить «чоловік» і «чоловіча стать» у тварин. Але, поперше, в кабардинсько-черкеській мові статевість вола-бугая підкреслена окремим словом «гуу», а подруге слово «вы» увиходить у різні утворення (слова), що ними висловлено «роботу» вола. Це: «выгу», що значить «гарба» (саме «гу» теж значить «гарба»), «вагъэ», що значить «оранка», «вакІуэ» — також «оранка» і «орач».

Від слова «вы» походять різні слова в індо-європейських мовах, як от: українське слово «війя» (воловий дишель), слов'янське слово «віз», «вежа» (історично це спочатку був віз, що в ньому жили й кочували, наприклад, половці), як це я довів в іншій своїй праці, німецьке «Wagen», англійське «вагон».

Волів, як тяглову силу, здавна використовувано у вантажних запряжях, в оранці, у молотінці. І такі значення мусіли бути у другому складнику слова «віл». Ці значення можна знайти в таких сучасних адигейських дієсловах: «еІэн», що значить «смикати», «тягти», «елъэн», що значить «перестрибувати», «переступати» через щось, «илъын», що значить «кинутися вперед», тобто «потягти», а також «проорати першу борозну», «уІуэн», що значить «дзюбати» (про птахів), а це може означати й «молотити», як про це свідчить безприросткова форма цього останнього слова — «Іуэн», що й справді означає «обмолочувати». Ці дієслова могли бути поєднані з «вы» чи з його фонетичним варіантом «вэ» у формах або дієприкметника, або наказового способу, бо в адигей-

²¹ «Русско-кабардинско-черкесский словарь», Москва, 1955 р., слово «бык».

²² «Грамматика словенская... Видавництво «Наукова думка», Київ, 1970 р., стор. 39 й 42. У цій же праці є й слово «бечу», перекладене як «мукаю», а це свідчить про звуконаслідувальне походження й слова «бик».

ських мовах обидві ці форми утворюються однаково — відкиданням інфінітивного наростка «н». Тим то слово «віл» як об'єднання двох складників могло означати або «худоба, що везе, оре, молотить», або «везихудоба», «орихудоба», «молотихудоба».

У різних говорах чи племінних мовах із «вы» («вэ») поєднувалось те чи те дієслово, як також і перший складник міг бути «вы» чи «вэ», а залежно від цього ще за умов sandhi і пізніше в середині однієї лексеми, що виникала внаслідок злиття цих складників, утворювались тризвуківі сполуки за схемою: голосний неповного творення (редукований) + «j» або підголосний «ǃ» + голосний неповного творення (редукований). У цій комбінації перший редукований «ы» чи «э» належав першому складникові, «j» або «ǃ» були складниками адигейських двозвуків «е» (фонетично «jэ»), «и» (фонетично «jы»), «у» (фонетично «ǃы»), що в других складниках були приростками; третім складником цієї звукосполуки були складники двозвуків «ы» або «э».

У цих звукосполуках чи за умов sandhi, чи в середині слова відбулися певні звукозміни, за закономірностями, що збереглися й до нашого часу в адигейських мовах²³. Ці звукозміни були, залежно від того, чи а) відбувалися вони за умов sandhi, чи б) в середині слова, коли вже було втрачене відчуття двох слів, і від того, в які звуки входили в ці звукосполуки. Важливу роль в цих звукозмінах відігравали наголошеність чи не наголошеність звуків. За умов sandhi ці звукосполуки так чи так зберігались, тільки залежно від того, який редукований голосний був наголошений і через те притягав до себе порядком асиміляції підголосний «ǃ» чи «j», перетворюючись внаслідок цього на голосний повного творення, тимчасом як ненаголошений редукований голосний залишався таким, як був, і ставав додатком до новопосталого голосного повного творення. Унаслідок цього виникали нисхідні чи висхідні двозвуки, що збереглися й досі в північноукраїнському наріччі. Нисхідні двозвуки виникали тоді, як sandhi було «найширше», коли наголос першого складника ще зберігав свою силу, а приросток другого складника залишився ще ненаголошеним. Отак із звукосполучення «ыǃы» виник двозвук «úi» («вúiл»), бо тут наголос був ще на «вы», і через те сталося асиміляційне злиття першого «ы» з «ǃ» наступного двозвука, з чого й постав звук повного творення «у», а друге «ы» залишилось редукованим і стало додатком цього нисхідного двозвука «úi». Коли звукосполука складалась унаслідок зближення «ву» з «jэ (лǃэ)», то тоді виникав двозвук «úе» («вуел»), коли з другого складника входив до звукоспо-

²³ Про це див. у згаданому кабардинсько-російському словнику на стор. 493, 494.

луки двозвук «јѣ», тоді витворювався двозвук «ѣи» чи «ѣі» («вѣил», «вѣіл»). Таких комбінацій могло бути більше, але немає сенсу їх тут усі з'ясовувати. Якже двоє слів-складників більше зближувались і внаслідок цього виникав закономірний для сучасних адигейських мов лексичний наголос на другому від кінця складі (наголос в адигейських словах взагалі може бути на передостанньому або на останньому складах)²⁴, то тоді верхів'я двозвука творилось із редукованого звука, який був у складі двозвука другого складника і під наголосом асимілювався з попереднім півголосним, а редукований першого складника ставав до нього додатком. Так виникали висхідні двозвуки: із «ѣѣы» виникав «ѣіл», із ѣјэ — «вѣол» тощо. Якже у слові з'являвся такий важливий з граматичного боку складник, як закінчення, і перетягав наголос на себе, то тоді нескладовий елемент двозвука зникав (як це властиве адигейській фонетиці), а замість двозвука звучав монофтонг (однотон): «вола». Але й закінчення могло бути таке, що в ньому утворювалась відповідна для двозвукотворення звукосполука. Це могло бути закінчення адигейського обставинного відмінка «ѣуэ», що в поєднанні з «уІуэ» давало звучання «волѣо»: «вэ» + «уІуэ» + «ууэ». Звичайно, тут можуть бути ще різні додаткові з'ясування, бо це дуже складне питання, і його й досі ніхто з дослідників не зміг хоч би приблизно в'яснити. Найвидатніший сучасний український діалектолог Ф. Жилко у своїх «Нарисах з діалектології української мови» (Київ, 1955 р.), подавши традиційне з'ясування виникнення українських двозвуків (через «подовження» в нових закритих складах) із застереженням «як гадають», про двозвуки «вуел», «вуил», «вуіл» написав, що вони виникли «залежно від різних ще не з'ясованих факторів» (стор. 66).

У цих звукосполуках відбувалися ще й такі звукозміни, що один редукований голосний зникав, а другий, асимілюючись із «ј» чи «ѣ», перетворювався на голосний повного творення і ставав єдиним у цьому місці однотонком. Згідно з сучасною закономірністю адигейських мов, випадав звичайно редукований голосний двозвука, що входив до складу другого складника даного слова, а «ѣ» чи «ј» асимілював попередній редукований голосний (голосний першого складника), перетворюючи його на звук повного творення. Отож у звукосполуці «(в)ѣѣы(Іуэ)» випадав звук «ѣ», а півголосний «ѣ» асимілював попереднє «э», перетворюючи його на звук «о», як це видно на прикладі адигейського «сѣуэк-

²⁴ Про адигейські наголошування див. у згаданому кабардинсько-російському словнику та в виданні: «Русско-кабардинско-черкесский словарь», Москва, 1955 р., стор. 998.

Іуэ», що в живій вимові звучить, як «сокІуэ» (я йду). Так виникла російська форма «вол». Але із сполуки «(в)ыјэ(л'э)» виникла українська форма «віл», бо тут випадав звук «э», а «ј» асимілював попереднє «ы», перетворюючи його на звук повного творення «і» або «и», як це засвідчене в українському «вил», наявному в переходових говорах від південного до північного наріччя; така двоїстість у цьому асиміляційному процесі є в інших випадках, наприклад, слово «кий» я змалку вимовляв, як «кійок»). Та коли перехід наголосу на закінчення («вола») робив неможливим збереження двозвука, а «ы» вимовлявся, як «у» (це ж варіант його вимови, відомий і в індо-європейському «сын» — «sunus»), то з асиміляції «у» з «э» поставав звук «о». Форма «вол» виникала з поєднання «уІуэ» із закінчення обставинного відмінка — «у» (фонетично «ўы», з якого «ы» пізніше, через стадію «ъ» відпало). Українська форма «волів», імовірно, виникла з поєднання «илъы» з цим же закінченням — «у», але без його впливу на «ы», яке під наголосом перетворилось на «і».

Звичайно, тут потрібні ще додаткові досліді, пов'язані з кращим, ніж у мене, знанням адигейської фонетики. Коли поєднувалося слово «вы» з «ўыІуэ», то тоді випадало друге «ы», а «ў» асимілював попереднє «ы», перетворюючи його на звук повного творення «у», як це маємо у формі «вул».

Такі звукозміни можна простежити і в етимології слова «вівця». Перший складник цього слова був такий, як і в слові «віл», з його звуковими варіантами «вэ», «уы», «уэ» (взаємозамінність звуків «в» й «у» в адигейській мовах — закономірне явище, воно ж є, як відомо, і в українській мові: «вчора»-«учора»). Це також звуконаслідування, як про це свідчить зареєстроване в Грінченковім словнику слово «вівкати», що значить «голосно кричати». Як і «вы» із значенням «віл», так і ці слова з морфологічного боку були дієприкметники, які означали «те, що кричить, мукає, мекає, бекає». Відмітна особливість вівці мала бути в другому складнику, а може й у третьому, бо й він у слові «вівця» є. Значення другого складника можна знайти в адигейському дієслові «еуэн», що має багато значень, але серед них є «косити» й «стругати», а це можна розуміти, як «стригти», та «смоктати», а це останнє слово можна розуміти, як «доїти», бо первісні споживачі молока, либонь, смоктали вівцю чи козу, як це роблять ще й тепер африканські зулуси²⁵. Отже, первісне значення утворення «вьеуэ» (без інфінітивного наростка — «н») могло бути «худоба стрижена» або «худоба смоктана» («доена»). У звукосполучі «ыјэ» (тут «јэ» з двозвука «е») редукований звук «э» випадав, а

²⁵ Юлій Ліпперт, «Історія культури», Нью-Йорк, 1922 р., стор. 10.

«j» асимілював попередній редукований звук «ы», перетворюючи його на звук повного творення «і», як це маємо в українській формі «вівця». Якщо перший складник був у формі «уэ» і поєднувався з безприротною формою «еуэн» — з дієсловом «уэн» (з його наказовим способом, без «н»), тоді з «уэ» витворювався звук «о», як це маємо в російському слові «овца», в українській формі «овечка», в «овець», в «овьн» (баран), у грецькому «ῥίς», у латинському «ovis» («а» в литовському «avis» — це, либонь, рівнобіжне акання, бо литовці вимовляють відповідно до «о» в інших індо-європейських мовах «а»). Про закономірність перетворення «уэ» на «о» може свідчити рівнобіжність двох адигейських назов снігу: «уэс» і «осы», а в них перший складник «уэ» походить від дієслова «уэн», від його значення «стругати», товкти зерно на крупи (згадаймо мою етимологію слова «сніг»). Якщо перший складник був у формі «уы», то на початку буде закономірне «у», як це й маємо в західноукраїнському «увця». Всі ці початкові звуки повторюються в російському «овсень», «усень», «авсень», етимологія яких досі не була з'ясована. Зафіксоване в Галицькому євангелії «воовьца», мабуть, означало якийсь двозвук, що постав унаслідок поєднання «уэ» з «еуэ», а «стягнення» цього двозвука засвідчене в східнолужицькому «вовца». З цього поєднання виникло й північнолужицьке «weјsa», що в ньому випав другий редукований звук — «э» з приростка «е»). Те саме сталося в грецькому «ῥίς», в якому «уэ» перетворилось на «о» так, як і у «овца». Етимологія звуків у словах «вівса» — «овес», «вісь» — «осі» така, як і в чергуванні «вівця» — «овець». А що прийменник «від» — «од» був спочатку окремим словом, то й у ньому така закономірність, хоч з огляду на їхню, цих форм, невідмінюваність, ми їх не усвідомлюємо, як дві форми одного слова.

Чергування «е» — «і» можна пояснити на прикладі етимології слова «осінь». Як відомо, форма «осінь» (з «о» на початку слова) властива тільки східнослов'янським мовам, та й то не цілком, бо в рязанській області Росії кажуть «есень». В дотеперішніх історичних граматиках слов'янських мов звичайно припускають, що спочатку було скрізь «јэ», що пізніше перетворилось на «о». Але той факт, що в цій групі слів є ще й інші вийнятки (російське «ежевика» поряд з українським «ожина», південнозахідне українське «еден» поряд з українським же «один»), як також і хиткі пояснення цієї зміни підказують здогад про рівнобіжність цих форм, яка (рівнобіжність) походить від різних, ще адигейських перших складників цих утворень. Для слова «осінь» першим складником було «уэ», дієприкметник від дієслова «уэн», і він означав «те, що впало» (бо й таке значення є в цьому дієслові). Пізніше це «уэ» перетворилось на «о» так, як в одній із адигей-

ських назов снігу — «осы» (поряд з «уэс»). Другим складником у слові «осы» і в слові «осінь» був дієприкметник від дієслова «сын», що тепер значить «згоряти», а первісно це могло означати й «терти», «кришити», бо вогонь добували тертям або кресанням (згадаймо, що я так пояснив і етимологію слова «сніг»). Третім складником слова «осінь» був наказовий спосіб (або теж дієприкметник) від дієслова «инэн», що значить «застрявати». Можна припускати, що осінь це була пора першого снігу, коли в дорозі можна «застряти». Про застрявання в чомусь може свідчити й латинське «in», що має значення ««всередині», а в більших утвореннях означає «початок», наприклад, в «ініціал». Від сполучення звуків «ы» з «јы» (це з двозвука «и») закономірно виник звук повного творення «і» в українському «осінь». Звук «е» в російському «осень» виник із поєднання «сэ» з «инэ», а це дієприкметник від «сэн», що значить «сіяти», «саджати» й «піддаватись» муштрі, тобто оббиванню («муштра» — це нове значення в літературній мові). Можна думати, що й українське «осени» має своє «е» такого ж походження, бо це ж були вільно поєднувані в живому мовленні слова, — тож в називному відмінку могло бути одне слово, а в родовому — інше. А систему чергування пізніше вирівняла, мабуть, аналогія.

Для форми «есень» першим складником міг бути дієприкметник від адигейського «есэн», що тепер значить «звикати», а первісно могло бути з таким значенням, як і оте «піддаватись муштрі». «Авсень», «овсень», «усень» — провесна (кінець снігу).

Як бачимо, всі ці чергування виникли внаслідок словоскладання, а не через якесь там «здовження» голосних у нових закритих складах, які постали внаслідок занепаду глухих «ъ» та «ь». Головну роль в цих звукозмінах відіграли наголошеність та ненаголошеність за схемою адигейського наголошування в умовах sandhi чи новоутвореної лексеми, — явище, тепер затемнене в досліджуваних етимологіях. Самі закриті чи відкриті склади — це взаємозалежні явища. Про цю взаємозалежність у кабардинсько-російському словнику, що я ним користуюся, про це сказано так: «Наголос залежить від характеру слова — закритого воно чи відкритого складу» (стор. 496). Щодо місця, то цей наголос може бути або на кінцевому складі, або на другому від кінця. Але в наших мовах це тепер теж затемнене, бо, наприклад, у слові «віл» наголос був на передостанньому складі, оскільки наприкінці його був голосний «э» чи «ы», звукозміна відбулась в умовах відкритого складу «вы́лъы». Про це може свідчити і наявність «і» в українському слові «кінець», яке постало з поєднання «кІы» та «инэ», що дало звукосполучення «ыјы», з якого виникло «і», хоч «кІы» було словом відкритого складу і таким він залишився й

тоді, як до цього двослівного утворення приєднався третій складник — «цз», а це перетягло наголос на передостанній склад. З цього випливає, що «і» в слові «кінець» виникло не під впливом аналогії.

Проте не виключене, що в створенні системи чергування «о» — «і», «е» — «і» в українській мові якусь роль відіграла й аналогія.

Можливо, що ці мої думки не є остаточне визначення умов розглянутих вище звукозмін, тут ще потрібне вивчення більшої кількості фактів, та ще й не тільки в слов'янських мовах, бож окремі факти «ікання», «укання» та інших зв'язаних із ними явищ я вже виявив і в інших індо-європейських мовах. От в англійській мові є слова «hill», «hall», «hol», що виникли внаслідок поєднання «гъуэ» чи його варіанту «гъуы», яке означає «нора» в сучасних адигейських мовах, а в цих англійських словах відбулось явище семантичної антонімічності. Другий складник у цих словах такого походження, як і в слові «віл», а це й дало такі звуки у вокалізмі, як у варіантах слова «віл». Можна відзначити ще англійське ж слово «nit» і «nut», що значить «горіх», а тут же маємо «ікання» й «укання». Це слово утворилось із «нэ», «ны», що тепер значить «око», «отвір», а за семантичною антонімікою могло означати й зовнішню обсяжність. Другий складник цього утворення походить з «иты(н)» — бути в чомусь, а зерно горіха перебуває в шкаралупі (звідси походить «і»), та з «утэ(н)», що значить «збитий до купи», а це дало «у». Латинські «null», «nullus» («ніхто»), «nullum» (ніщо) утворились із того ж таки «нэ», «ны», що дали значення «нуль», бо графічне «о» (коло) означало «око» й «порожняву» в цифрових позначеннях числа. До цього першого складника додалися такі другі складники, як у слої «віл», а саме: «уІу(н)», що значить «стрибати», бо, читаючи цифри, це треба було «перестрибувати» (з цього вийшло «у» в слові «нуль»; «елъэ(н)», що значить «перестрибувати» (поєднання «нэ» з цим складником дало «о» в слові «ноль»). Англійське «nil», що значить «нічого», «нуль», утворилось із «ны» та «илъы(н)», що теж значить «стрибати», «стрибнути», а з звуко-сполуки «ыІы» закономірно виник звук «і». Ікання з'ясованого тут типу є в польському «wilk», в латиському «vilkas», в англійському «milk», у німецькому «Milch», а в формі навіть чергування у німецьких «Wille» та «wollen».

Литовське й латиське «vilna» (вовна) мають у собі таке «ікання», як і в слові «vilkas» (вовк). Такого самого походження звук «і» і в назві міста «Вільна» (лит. «Vilnus»), хоч семантично це значить «вал і рів», тобто «укріплене місто». Це аналогічне явище, в якому збігаються значення хвилі, вовни й укріплення, до назви

«Волинь», що була колись назвою міста, а тепер залишилась і як назва річки — притоки, здається, Прип'яті. Відмінність у кінцевих звуках походить від наголошеності та ненаголошеності їх: — «на» було під наголосом (пор. «Десна»), «нє» без наголосу. А в основі їх адигейське «нэ», що значить «заглибина», «отвір» (звідси значення річища й рову). До цього «нэ» та можливого його варіанту «ны» (у «Волинь») приєднався займенник 3 особи «е» («ејэ»), який і дав різні рефлексі залежно від наголошеності чи ненаголошеності.

Виявлення цих фактів автоматично відсуває початки українського «ікання», «укання» й двозвуків у дуже далеке минуле. Для здогадного датування цих явищ можна взяти назву фінікійського бога «Ваала», якого зображували хоч і в людській подобі, але з рогами (напр., на рельєфі з Рос-Шамра), а це значить, що назва «Ваал» — те саме, що й «віл». У перекладі твору Григорія Богослова — у «Слові святого Григорія» Ваала названо «Выл», а це вже звучить майже, як «віл». Звідси походить і назва сербської мавки «віла», що була знана й у східноєвропейських народів, бо в «Слові христоробця» назвою «вылы» названо тридцять мітологічних сестер, що їм слов'яни вже історичними часами приносили жертви й поклонялись як божицям. Про зв'язок цієї назви з «волом» свідчить і те, що їх у пізнішому спискові цього «Слова» названо «волы». Проте «віли» — було восіблення не вола, а корови, оскільки слово «вы» спочатку могло означати бика й корову разом. Але ці воли й корови для стародавніх людей були «небожителі», як про це свідчить і східнослов'янський »Велес»-«Волос», «скотій бог», що його назва збереглася в назві небесного сузір'я «Волосожар», «Велесожар», вірування індусів, які добачали в зірках та хмарах «небесних корів», що поливали їм поля. У сербським повір'ї про «вілу» теж є зв'язок із дощем, як це видно з поеми Лесі Українки «Віла-посестра», де читаємо:

Сльози ронить віла в лютім горі —
люди кажуть: «Се весняний дощик».

Загадковий український вислів «говіти на вилах» (на шостому тижні посту), либонь, теж пов'язаний із цим уявленням про вилу-корову, бо наведена в Грінченковім словнику фраза із словами «бо вже виляла-виляла, та далі нікуди» — тільки т. зв. народна етимологія.

Єгипетський бог сонця Озіріс був теж зображуваний у вигляді бика, а що він одночасно був і богом р. Нілу, то й ця остання назва якимось в'яжеться з отим утворенням «нэ», «ны», «илъы(н)», що його семантику можна зрозуміти як «озеро, що тече» (бож «оком» називають у Карпатах озеро). Імення єгипетського святого муче-

ника, яке звучить по-грецькому, як «Νεῖλος», по-латинському звучить, як «Nillus», а це значить, що в грецькій формі зафіксовано двозвук, у латинській однозвук «i», які можна пояснити так, як і оті «nil», «null» тощо.

ПРО ПОВНОГОЛОСНЯ ТА НЕПОВНОГОЛОСНЯ

Ще в своїй першій книжці етимологічних дослідів «Адигейські мови»... я висловив був здогад, що «східнослов'янське повноголосся законилось на цьому ґрунті» (стор. 55), тобто на ґрунті «адигейського» субстрату. У другій своїй книжці «Нові знадобки»... в статті «Рівнобіжне акання-окання в деяких слов'янських словах» (у надрукованому тексті друкарська помилка «мовах») я розглянув понад десяток повноголосних слів з таким аканням-оканням, а наприкінці зробив висновок: «Усі ці пари, як бачимо, повноголосні, і вони можуть бути ще більшим аргументом на користь мого припущення про адигейське походження східнослов'янського повноголосся, ніж той матеріал, що я його навів у своїй першій книжці» (стор. 30). Але в цих своїх висновках я базувався тільки на звуковій збіжності «готових» адигейських слів із «готовими» українськими словами (напр., «гъэлъэн» — «Галан»), без глибшої етимологізації їх. Тільки тепер, коли я більше вивчив адигейські мови та виробив комплексно-аналітичний метод етимологізації, я можу переконливо це питання з'ясувати.

Покажу це на конкретній етимологізації. От, наприклад, слово «голова», що я його спробував був проетимологізувати у своїй другій книжці, але не зовсім добре. У ньому, справді, є складник (не «корінь») «гуэл», що я його використав в отій своїй першій спробі і що зберігся в сучасних адигейських мовах із значенням «озеро»²⁶. З цього значення я вивів значення «кругле», бо озеро хоч і необов'язково геометрично кругле, але на відміну від річки не розтягнене, як довга стрічка. Такий семантичний зв'язок можливий, але для етимології слова «голова» його не досить. Тут треба припустити значення внутрішньої обсяжності, ями (наповненої водою), що закономірно, порядком постання антонімів, може давати й семантику зовнішньої обсяжності, як це я сконстантував у багатьох своїх етимологіях. І, справді, таку антонімічність в лексико-семантичному комплексі «голови» можна знайти в різних індо-європейських і навіть ширше мовах. У самих адигейських мовах є слово «гъуэ» (чит. «га» або «го») із значенням «нора» (тут немає «л», але це я з'ясую далі), в англійській мові «hole» означає «яма» (тут рівнобіжне окання), «hall» (тут рівнобіжне акання) — заля як внутрішня обсяжність, «gallon» — посуд.

²⁶ «Кабардинско-русский словарь, Москва, 1957 р.

Зовнішню обсяжність маємо в угорському «golyó» (тут окання), що значить «куля», в англійському «hill», що значить «горб», в латинському «galla», що значить «горіх» (чорнильний). Та найяскравіший матеріал дає не яка, а таки українська мова. У ній же є слово «гал», що означає «куля» і «галявина» в лісі (це слово й має в своєму складі «гал»-), «гáло» (тут акання) — куля і кругле лісове озеро, кругле плесо на озері, кругла галявина в лісі. Ба більше: саме слово «голова» має значення «джерело» (тобто «яма», «дірка», звідки витікає вода, воно ж називається й «нора», а це зв'язує його семантично з отим адигейським словом «гъуэ» і голова як така, тобто зовнішня обсяжність²⁷.

Оце «гъуэ» й стало зарідком того утворення, що набуло значення «голова». Але для цього до нього так, як і для значення «озеро» в слові «гуэл», додано ще один складник, який мав підкреслити обсяжність внутрішню чи зовнішню. В утворенні «гуэл» дієприкметник чи наказовий спосіб від дієслова «лъэн», що в сучасних адигейських мовах значить «стрибати», а звідси можна вивести й «падати», і озеро — «западина» (тут семантика «падати»), в яку «стрибає», «падає» вода (пор. західноукраїнське «дощ паде»). У слові «гуэл» дієприкметник чи наказовий спосіб «лъэ» додано безпосередньо до «гуэ»²⁸, але в інших споріднених з ним утвореннях, з огляду на наявність у них звуків повного творення, мусіли бути в цьому другому складнику такі звуки, які ці голосні витворили. Однією з таких форм могла бути спростоквана форма «елъэн», що тепер в адигейських мовах означає «перестрибувати». Дієприкметник «елъэ» мусів бути в таких словах, як українські «гал», «галява», «гало», англійське «hall», латинське «galla», бо за умов «зустрічі» «гъуэ» з «елъэ» створилось звукосполучення «э́э» (тут «јэ» з «е», з якого друге «э» випало, а «ј» асимілював попереднє «э», перетворивши його на звук повного творення «а»). Але в таких утвореннях, як слов'янсько-українське «гол(ова)», англійські «hole» та «hollow», угорське «golyó», другий складник мусів походити з таких слів, у яких на початку було «у(ў)», а це адигейські слова

²⁷ Усі ці слова є в словнику Б. Грінченка.

²⁸ З огляду на наявність у цьому утворенні «л» (не «лъ») можна припускати, що цей складник походить від варіанту «лъэ» — він дієслова «лэн», що тепер в адигейських мовах значать «шліфувати», а «шліфувала» первісно вода, «падаючи», «стрибаючи» чи «ллючись» (це слово від «лэн» також) на камінь. Адже й від «лъэ» дієприкметник «лъа» (тут «а» — додаткове оформлення, яке я часто вже пояснював) означає «обточений» (саме це українське слово походить від «текти», «точити» воду). В обох цих можливостях кінцевий редукований голосний закономірно на адигейському ґрунті відпав.

«уІэн» (підрізувати), «уІуэн» (дзьобати), «уІун» (клепати косу), що їхня семантика близька до значень «стрибати» (дьобом), «го-стрити» мантачкою. Зустріч «гъуэ» з «ўы» давала звукосполуку «эўы», з якої «ы» закономірно ще на адигейському ґрунті випало, а півголосний «ў» асимілював попереднє «э», перетворивши його на звук повного творення «о». В англійському «hill», в українському «гілля» та в історичному, згаданому в Геродота «Гілея» (Великий Луг?) другий складник походить від «илын», що значить «порватися» (вперед), «проорати борозну», а це дало звукосполуку «ы» (це варіант «э» в «гъуэ») + «јы» («јы» з «и»), з якої друге «ы» випало, а «ј» асимілював попереднє «ы», перетворивши його на звук повного творення «і» (в чернігівському «голле» звук «о» утворився так, як в отому англійському «hole»). Згадане тут слово «гілля», або ще «гілка» семантично входять у цю групу, бо й гілля «стрибає», хитаючись від вітру, а також «падає», відчахнуते, засохле. Адже й адигейське «гъуа» означає «засохле». Отож і голова — це, кінець кінцем, «круглий оцупок». Але цей «оцупок» ще й на чомусь «стоїть».

Семантику «стояння», «стирчання» додає в цьому утворенні дієслово «увын», що тепер значить «вставати», а дієприкметник «увы» утворений від нього, означав «те, що встає, підводиться». Тут можна уявити собі не тільки людську голову, а й голову всього живого, що завжди «підводиться» вгору (віл, що пасеться, а потім підводить голову, курка, ба навіть гадюка «підводить» голову). Отож поєднання «голъэ» з «ўывы» (тут «ўы» з «у») призводило до випаду «ы» та асиміліційного злиття «ў» з «э», а це й дало «о»: «голов». У білоруській мові та в південноросійському наріччі акання в першому складнику постало так, як в українському «гал», в англійському «hall», а в другому складнику з тієї форми адигейського дієслова «иувэн» (як варіанту «увын»), що значить «стати у віщось» (тут — у плечі) і що він дав і закінчення-«а» в слові «голова». Це закінчення утворилось із займенника 3 особи «е» (фонетично «јэ»), яке приєдналось до утворення «голов(э)», внаслідок чого постала «повна» прикметникова форма, а це призвело до виникнення звукосполуки «голов(ејэ)», з якої кінцеве «э» випало, а «ј» злився з першим «э», перетворивши його на звук повного творення «а». В українських формах «голівка», «голів» звук «і» виник внаслідок «зустрічі» складників «(го)лъы» та «иувэ». Північноукраїнські «голуовка», «голуов» виникли так, як це я з'ясував у попередньому розділі, бо третій складник тут був «увы».

Так утворився звуковий комплекс (слово), що первісно було описовим зворотом, який означав: «круглий оцупок, що стирчить (у плечах) і підводиться (вгору)».

За ключ до зрозуміння походження неповноголосся в південних та західних слов'янських мовах може правити закономірність російської редукації ненаголошених голосних, згідно з якою редукується другий перед наголошеним складом голосний, а перший перед ним зберігає свою «повність». Звідси «г'лава́», що в ньому редукований голосний ледве чутно. Це той звук, що його в сучасних адигейських мовах позначають літерами «э» та «ы». Як ненаголошений у цій позиції, він цілком зник у старослов'янському, болгарському, сербохорватському й чеськословацькому «глава», «hlava». Але причина цього випадку не тільки в ненаголошеності, а й у тому, що другий складник у російському «глава» та в отих південно- й західнослов'янських словах (а сюди треба віднести й польське «głowa») був без приростка — оте «лъэ(н)» і через те тут не було голосного повного творення «о» чи «а». Про те, що не наголос був тут вирішальним, свідчить випад цього звука і в польському «głowa»: тут випав перший перед наголошеним складом звук. Та й у сербохорватському та в чехословацькому «гла́ва», «hlava» наголос не так віддалений, як у східнослов'янських, від першого редукованого.

У балтійських мовах це слово звучить, як «galvā», а це свідчить про те, що третій складник виник із дієслова без приростка — із «вэн», що в сучасних адигейських мовах означає «орати» (первісно «копати») та «садити», а це ж те саме, що й «стрибання» та «втикання» (в даному разі — голови в плечі). З огляду на це між другим і третім складниками голосного повного творення не було, а ненаголошений редукований випав.

Для з'ясування повноголосся з «-ере» та його неповноголосних відповідників можна взяти слово «берег». Це слово, безперечно, споріднене не тільки з німецьким «Berg» (гора), а й з «Burg» (замок), але воно ні в якому разі не може походити від «Berg», як це дехто з етимологів думає (Бернекер). Усі такі слова споріднені між собою тільки через віддаленого спільного етимологічного «предка», що його досить легко можна реконструювати за допомогою адигейського «ключа». Є в адигейських мовах слова — «бгы» (гора, гори), «бэгу» (прищ), «бэга» (пухлий), «бэгын» (пухнути)²⁹ і в цих словах є семантика того, що могло бути в первісному значенні горба, гори, крутого берега — напухання, зростання (у гуцулів є повір'я, що гори «ростуть»), бгання землі (гори й долини), як про це свідчить українське слово «бганка», що походить від отого «бгы». Ці адигейські слова, як також і слова «берег» та «Berg», свій перший складник мають від адигейського

²⁹ Ці й інші використані в цій статті слова я беру з кабардинсько-російського словника, виданого в Москві 1957 р.

«бэ», що первісно й означало «те, що виросло», як про це свідчать сучасні адигейські слова «пІэн» та «пІын», що значать «вироснути» (звуки «б» й «п» в адигейських мовах взаємозамінні, і це збереглося в українських утвореннях «бджола», «пчола», «стовп», «стовбичити»). Другий складник цих утворень «е», що його можна вважати дієприкметником від дієслова «ен», хоч тепер воно в адигейських слівниках пояснюється як «увесь», «цілий», та про «іменну» його форму свідчить наявність після нього закінчення називного відмінка означених іменників «р» (але це закінчення можливе і в прикметниках). Поєднання «бэ» з «ер» дає значення «оцупок» (дерева), як про це свідчать українські слова «бер» (кладка), «берва» (те саме), «бервено»³⁰. Звідси ж і англійське «bar» із значенням «штаба» заліза чи дерева. Фонетично в цьому утворенні як частині слів «Berg», «берег» відбулися такі зміни: в звукосполученні «эјэ» («јэ» з «е») друге редуковане випало, а «ј» асимілював попереднє «э», перетворивши його на звук повного творення «е»³¹. В англійському «bar» ця звукозміна дала звук «а». А як оте «ер» вживалося самостійно ще у й у формі «ур», що тепер означає в адигейських мовах «довбня», а перший складник міг мати голосний «ы», то внаслідок їх поєднання утворювалась звукосполука «ыұы» («ұы» з «у»), з якої кінцеве «ы» випадало, а півголосний «ұ» асимілював попереднє «ы», перетворюючи його на звук повного творення «у». Так постала форма «Burg», що спочатку мала значення «гора», як про це свідчить така албанська назва гори. Замки ж звичайно будували на горах, — тим і сталася така семантична зміна.

Якже слово «ур» поєднувалось із «бэ», то тоді, за цією ж фонетичною закономірністю, виникала форма «борг», як це маємо в назві міста «Виборг», а без — «г», про яке буде мова далі — російське слово «бор» (сосновий ліс, бір). Якщо поєднувалось слово «бы» з «ер», то тоді виникала форма українського слова «бір» і німецьке «Gebirge». А могло бути так, що ці зміни не відбувались, тоді утворювався двозвук, як це було в англосаксонському «beorg».

Але були й такі утворення, що в них наросток -«р»- приєднувався безпосередньо до першого складника «бэ», і тоді ставалася така зміна, як в отому адигейському «бгы», тобто ненаголошений редукований звук «э» випадав. Так виник нуль звука в старослов'янському «брѣгъ», у сербохорватському «брїјег», у словацькому «breh», у чеському й польському «břeh», «brzeg». Це ж

³⁰ «Словарь української мови»... упорядкував Б. Грінченко, у Києві, 1907 р.

³¹ Про це в згаданому кабардинсько-російському словнику на стор. 494.

явище маємо і в російському літературному «бревно», а також у латинському «brenis», що спочатку, мабуть, означало «обрубанний» (оцупок дерева).

Коли до утворення «бер», що закінчувалось на приголосній, приєднувався ще один складник, то тоді після «р» появлявся сполучний голосний «ы» або «э». Цим дальшим складником могли бути дієприкметник або наказовий спосіб від дієслова «игуэн», що значить «запихати щось у віщось», а це ж те саме, що й «бгати». Б. Грінченко переклав це слово на російську мову як «втискивать, впихать, комкать». Звідси виходить, що вислів «бер(ы)» + «игуэ» означало або «горб зібганий» (якщо форму «игуэ» розуміти як дієприкметник), або «горб зібгай» (якщо цю форму розуміти як наказовий спосіб). Річ ясна, що це однаково можна було сказати і про гору і про крутий берег. Поєднання звуків «ы» та «јы» (це з двозвука «и») могло залишитись без змін, і тоді поставав двозвук такий, як у сербохорватському бріґеґ. Але могла статися й така звукозміна, як це я відзначив у першому складнику, тобто кінцевий «ы» випадав, а «ј» асимілював попередні «ы», перетворюючи його на звук повного творення «і». Так утворилось українське «беріг». Якже в першій частині утворення після «р» був звук «э», а далі з'являвся складник від дієслова «егъун», що тепер значить «гризти», а це ж те саме, що й «м'яти», «жувати», «бгати» (зубами), то тоді в звукосполуці «эјэ («јэ» з «е») випадав кінцевий звук «э», а «ј» асимілював попереднє «э», перетворюючи його на звук повного творення «е» (так утворилось «берег») або й на «а» (як це маємо в білоруській мові — «бераг»). Могло тут виникнути й «о» за законами серболужицьких мов — «brjoһ», «brjog».

Аналогічно виникли й форми для назви «берези», як це я з'ясував в іншій своїй праці.

Треба розглянути далі утворення для назов молока, що в старому історичному мовознавстві належать до найважчих у повноголосній групі явищ. Перший складник цього слова походить з «мэ», що входить до різних утворень із значенням «потовщення», напр., воно є в адигейському слові «самэ», що значить «купа», в адигейському ж «умэ», що значить «довбня» тощо. Як складник воно ввійшло в російське «ко-ме-ль» (окоренок), в українське «оско-ме-лок» (споріднене з російським «осколок», в якому, проте, цього складника нема), що їх легко можна вивести з адигейських мовних даних. Та найважливіше те, що воно є в слов'янському слові «вим'я», в якому перший складник такий, як і слові «віл», бо «вы» була назва худоби взагалі, — тим то «вим'я» — це і коров'яче, і овече, і козяче вим'я. Через те воно входить в адигейські назви корови — «чэмы» (звук «ы» взаємозамінний із звуком «э»)

та «жэм» (тут кінцевий редукований звук закономірно відпав) і в назву вівці «мэл». Згадані адигейські назви корови мають, либонь, семантику «молоко-вим'я», бо по-адигейському молоко називається «шэ», а «жэ» і «чэ» — це говіркові варіанти, а такі словоскладання, як «молоко-вим'я» звичайні в адигейських мовах. Але в назві вівці «мэл» складник -«л» має вже інше значення. Як це видно з іншої назви вівці, що в ній підкреслено значення самиці на відміну від барана, що теж може називатись «мэл» (хоч є ще назва «тІы»), — «мэльбз» (тут -«бз» — жіноча стаття), цей другий складник є дієприкметник «лы», творений від дієслова «лын», що тепер в адигейських мовах значить «горіти», а разом «мэл» означало «вим'я горіле», тобто «повне» (молока). Щоб цей семантичний зв'язок не здавався абсурдним, треба згадати, що по-українському про корову з повним вим'ям кажуть, що вона «напрягла» (молока), а «прягти» — це ж і «смажити», зокрема й молоко парити. А як корови не видоїти, то кажуть, що в неї молоко «перегоріло». А значення «горіння» виникло від «тертя» та «кресання», що ними первісна людина добувала вогонь. А крім того, повне вим'я «гладеньке», блискуче, ніби «відшліфоване», «поляковане», «натерте». Ці різні значення треба мати на увазі, з'ясовуючи різні варіанти цього другого складника, а ці варіанти потрібні для того, щоб з'ясувати різні звукові явища між першим і другим складником (а також, як побачимо далі, і між другим та третім). Якщо до «мэ» або його варіанту «мы» приєднувався дієприкметник «лы», то тоді редукований голосний першого складника, як ненаголошений, випадав, як це й маємо в старослов'янському «млѣко», в сербохорватському «млијеко», в польському «mleko», в північнолужицькому «mloko» тощо. Якщо перший складник був «мы» (не «мэ»), а другий — дієприкметник від «иІэн», що тепер значить «фарбувати», то тоді між цими складниками утворювалось скупчення звуків «ыјы» (це «јы» з двозвука «и») і відбувалася звукозміна: другий звук «ы» випадав, а «ј» асимілював попереднє «ы», перетворюючи його на звук повного творення «і», як це тепер маємо в англійському «milk» та німецькому «Milch». Якже, нарешті, до складника «мэ» (не «мы») приєднувався дієприкметник від дієслова «уІуэн», що тепер значить «дзьобати» (як птах дзьобає), а первісно могло означати й «кресати», то тоді утворювалося скупчення звуків «эўы» (це «ўы» з двозвука «у»), а в ньому відбулися звукозміни: редуковане «ы» випадало, а півголосний «ў» асимілював попереднє «э», перетворюючи його на звук повного творення «о», як це маємо тепер у першому складі українського слова «молоко».

Як уже сказано, перші два складники означали «вим'я повне» (молока). Проте це ще не давало значення «молоко», і воно, це

утворення, своїми двома складниками було етимологічно споріднене не тільки із словом «молозиво» (перше після отелення корови молоко), а й з «молоти», «молотити», «молот», ба навіть із «молодий», що означало «гладенький», не поморщений, повний (пор. українське «гладкий» — повнотілий, огрядний). Значення «молоко» постало після приєднання до цих двох складників третього складника чи, краще сказати, складників, бо вони були різні. Якщо до «мэлы» приєднувався дієприкметник або наказовий спосіб (вони ж творяться в адигейських мовах однаково — відкиданням наростка -«н») від дієслова «екъун», що значить «тягти», «потягти» (за щось), то, попереше, виникало значення «вим'я повне тягнуте (доєне)» або «вим'я повне тягни (дій)», а це й було значення «молоко», а подруге, між другим і третім складниками виникало скупчення звуків «ыјэ», з якого «ы» могло випасти або ні, залежно від того, як у данім говорі вимовляли той звук, що його в старослов'янській мові позначали літерою «ѣ», і тоді виникала форма «млѣко», а як цей звук не випадав, то поставала сербохорватська форма «млијэко». Якщо цей третій складник приєднувався до «мэлэ», то тоді утворювалось скупчення «эјэ», з якого одно «э» випадало, а «ј» зливався з другим «е», перетворюючи його на звук повного творення «е», як це маємо в польському й чеському «mleko». Якщо до «мэлэ» чи «мэлы» приєднувався складник «къу», дієприкметник чи наказовий спосіб від дієслова «къун», що значить «розтягати», то тоді ж між другим і третім складниками був тільки один редукований голосний («э» чи «ы»), і він, як ненаголошений, випадав, як це й маємо в англійському «milk» (у слові «къун» замість «у» міг бути «ы», і він наприкінці слова випав). Якщо до згаданих двох складників приєднувався складник «хын» (без наростка -«н», зрозуміла річ), що тепер значить «жати» (просо, жито), а первісно означало «тиснути», як про це свідчить значення російського «жать» (тиснути), то тоді виникала така форма, як у німецькому «Milch», в якій кінцевий редукований відпав. І, нарешті, коли до складників «мэлэ», а пізніше «молэ» приєднався складник «укъуэ», що я його знайшов в адигейському вислові «укъуэдиин», яке разом означає «натягати» (а сама друга частина «диин» збереглася в українським «дій», «доїти»), то тоді в ранішій формі, від «мэлэ» утворилось північнолужицьке «mloko», а в пізнішій, від «молэ» — українське «молоко», бо між цими складниками постало було скупчення звуків «эўы» («ўы» з двозвука «у»), з якого «ы» випало, а «ў» асимілював попереднє «э», перетворивши його на звук повного творення «о».

Закінчення «о» в назві «молоко», «mleko» виникло з кінцевих, наявних у третьому складнику звуків «уэ», що їх і тепер в ади-

гейському написанні читають звичайно, як «о». Як варіант цього пояснення можна сказати, що наприкінці цих утворень міг появлятися ще займенник третьої особи «у» (фонетично «ў»), надаючи дієприкметниковій формі «займенникового» характеру, а фонетично «ўу», втративши своє «у», асимілювало попередній редукований «э» і перетворювало його на звук повного творення «о».

Могла бути й комбінація різних умов, що давала в другому складі таке «о», як і в слові «молоко», але в першому було «е», як це маємо в староруському «шелом», «за шеломянемъ» («Слово о полку Ігоревім»), що в ньому третій складник походить з адигейського «умэ» (довбня). У першому складі «е» виникло з «шэ» (тепер це значить «куля») та з «илъэн», що значить «зістрибувати» (вниз), і це робило тут «кулю» «крутою», «високою», «горбом». Ця звукозміна відбувалась аналогічно до отих інших звукозмін, що дали однозвуки «о», «і». Як відомо є повноголосні утворення, в яких наявні самі «е» з «л» між ними: «селезень», «селех», «селедець», «оселедець», які я з'ясував в іншій своїй статті, а тому не буду повторюватись (бо це б зайняло більше місця). Звичайно, й у цьому випадку можливі такі комбінації, як «milk», та «mleko», як це ми й маємо в словах «сельдь» та «sledz», з'ясовані в отій моїй статті, а також у «шлем».

Із усіх цих етимологій впливає виразний висновок, що повноголосся й неповноголосся виникли внаслідок словоскладання, а не суто фонетичним шляхом, як досі думали, хоч характерні для цього процесу явища вокалізму й виникли фонетично. З цих же етимологій видно, що це явища не тільки слов'янських мов, бо вони є в англійській, німецькій, ба й взагалі в індо-європейських мовах (хоч я спеціально цих останніх фактів і не добирав). А це останнє свідчить, що виникнення повноголосся (й неповноголосся) сталося ще на субстратному ґрунті, чи за протоіндо-європейських умов. Тим то спиратися в датуванні цього явища на йменні Карла Великого аж ніяк не можна. Та я й з'ясував походження слова «король» незалежно від цього ймення в іншій своїй статті.

ГАДАНИЙ ПЕРЕХІД «Л» У «Ў» (УКРАЇНСЬКЕ ПРАВОПИСНЕ «В»)

В історичних граматиках української та білоруської мов співвідносність звуків «л» та «ў» (російське «волк», українське «вовк», білоруське «воўк») розглядали досі як фонетичний перехід «л» у «ў», допускаючи іноді тільки для форми минулого часу «писав» вплив форми дієприкметників активного стану минулого часу. До цього хибного погляду призводила й старослов'янська мова, як найдавніш зафіксована, а через те нібито й найдавніша

в звуках та формах, бо в ній відповідно до українського та білоруського «ў» стоїть тільки «л».

Мої етимологічні дослідження підказали мені здогад, що утворення з «л» та з «ў» це незалежні одні від одних утворення. Покажу це спочатку на прикладах етимологій із звуком «л». Це грецьке «λύκος», латинське «lupus», англійське й німецька «wolf», старослов'янське «влъкъ», болгарське «вълк», староруське «вълкъ», російське «волк», польське «wilk», литовське «vilkas», чеське «vlk», північнолужицьке «wel'k», албанське «vl'ek», сербохорватське «вук»³².

Уже сама різноманітність цих форм може підказувати здогад, що причина їх виникнення лежить не тільки в звукових законах тієї чи тієї мови, а мої попередні етимології за допомогою мого комплексно-аналітичного методу, обіпертого на «адигейській теорії», підказують потребу виявляти в цих тепер окремих словах давні вислови, що пізніше позливались у ці лексеми.

Якщо взяти грецьке слово «λύκος», то в ньому можна виявити складник «лы», що тепер в адигейських мовах значить «тіло», «м'ясо», і «укІы», дієприкметник або форма наказового способу (бо вони творяться однаково — відкиданням інфінітивного наростка -«н»), творених від дієслова «укІын», що тепер в адигейських мовах значить «убивати», «різати», «замучувати». Отже, значення цілості могло бути або «той, що тіло (живе) вбиває», «той, що м'ясо ріже», або «убийтіло», «м'ясоріз» чи простіше «убивник», «зарізака». Замість «лы» першим складником цього утворення могло бути слово «лІы», що тепер в адигейських мовах значить «чоловік», а тоді цілість могла означати «чоловіковбивник». В адигейських мовах є й таке утворення: «лІыукІ», що значить «людиновбивник», у словниках його перекладають словами «вбивник», «кат»³³. Ця двоїстість першого складника впливає з того, що обое згадані слова дають ті самі фонетичні рефлексивні. Звуки «л» та «лІ» дали м'якість «л» у грецькому слові, а редукований голосний «ы» в поєднанні з «ўы» (це «ўы» із двозвука «у», наявного на початку слова «укІы»), внаслідок асиміляції став голосним повного творення «ў». У згаданому адигейському слові «лІыукІ» первісні голосні збереглися, але, згідно з закономірностями адигейської фонетики, з цього скупчення звуків міг випасти другий редукований «ы», а півголосний «ў» асимілював попереднє «ы», перетворивши його на звук повного творення «у». Така зміна

³² Ці слова я подаю за М. Фасмером: «Russisches Etymologisches Wörterbuch, Heidelberg, 1955, Erster Band.

³³ Див.: «Кабардинско-русский словарь», Москва, 1957 р. Усі інші адигейські слова я беру з цього видання.

сталася в слові «пщукІ», посталоого з «пщы», що значить «князь», і отого «укІы», а разом це значить «князеубивник». Між іншим, є українське прізвище «Пщук», що походить від цього адигейського слова. Кінцеве «ы» в цих утвореннях закономірно відпало.

Латинське слово «lupus» утворилось із отого «лы» та дієприкметника або форми наказового способу «упІэ», творених від дієслова «упІэн», що в сучасних адигейських мовах значить «білувати» (напр., тушу убитої тварини), тобто здирати шкіру з «тіла», «м'яса». А це теж відповідна для хижака вовка семантика. Від цього утворення походить українське слово «лупити», а від самого «упІэн» походить прізвище українського письменника «Упенник», що, очевидячки первісно значило «оббілований», «облуплений». Згадаймо фразу: «Знаю його, як облупленого». Звукові зміни відбулися в «lupus» такі, як і в грецькому слові.

Решта назов вовка має ще один складник, що стоїть на початку слова. Цей складник, очевидячки, звуконаслідувального походження, звучання, що ним первісна людина позначала тварин, які видають звуки, у цьому разі вовче виття. Це могли бути «вэ», «вы», «ву», «уэ», «уы», «уў». Спочатку ці вигуки були мабуть, оформлювані як дієприкметники, бо таку форму можна вивести з адигейського дієслова «уэн» шляхом відкинення інфінітивного наростка –«н», але пізніше вони стали іменниками, як про це свідчить адигейське «вы», що значить «віл». Коли в такому «короткому» слові значення «той, що вие», було забуте, для характеристики вовка стали потрібні якісь «епітети», якими він відрізнявся від тих тварин, що мукають, мекають, бекають тощо. Така цілість як назва вовка цього останнього типу зафіксована досить рано: це «Volcae» в Цезаря та «Ούόλκαι» у Страбона та Птолемея. Хоч це була назва не вовка, а кельтського племені (а може й слов'янського) і могла означати не «вовк», а «швидкий», «спритний», як про це свідчить значення кельтського (gelic) «folc»³⁴, та це могло бути пізніше, зрештою зрозуміле, перетягнення семантики цього утворення, але його морфологічна тотожність із словом «волк», «волци» (множина) безсумнівна. Для етимологізації слова «волк» у цих записах важливі не тільки варіанти початку слова, що перегукуються з отими згаданими вище вигуками, а й наявність звука повного творення «о» між приголосними «v» та «l». Це останнє свідчить про те, що лужицьке «е» та російське «о» в назвах вовка могли бути ще до нашої ери (часи Ю. Цезаря й Страбона), а не з'явилися після занепаду глухих «ъ» та «ь», як досі думали. Воно ж, це звучання, ставить під сумнів і реальність для староруської мови написання «вълкъ», що

³⁴ Подаю це за згаданим словником М. Фасмера при слові «волóх».

могло бути тільки правописним явище, перенесеним з Болгарії. Цей сумнів перейде в повне заперечення цього застарілого твердження після того, як я покажу далі, що й українське та білоруське «о» в слові «воук» не з «ъ» походять.

Але яка ж тоді етимологія слів «Volcae», «Οὐόλκαι»? Їхні перші складники то були «вэ» й «уэ». Другим складником могли бути слова «улІын», «улІэн», що їхнє значення можна зрозуміти із сучасного адигейського прислів'я «е улІын, е улІэн», яке означає «або бути чоловіком, або вмерти», тобто в бою з ворогом слід битися на смерть»³⁵. Ці слова вжиті в слові «волк» у формі дієприкметника або наказового способу «уІы», «уІэ». Третій складник походив від «кѣун», що тепер в адигейських мовах означає «розтягати» шкіру, «напихати» чогось у віщось, «побити» когось. А це теж семантика, відповідна і для людей, і для вовків. Згадаймо відоме латинське «*Nomo homini lupus est*». Це підтверджує й етимологія адигейського слова «лІы» (чоловік, мужчина): це дієприкметник із значенням «той, хто вбиває», від дієслова «лІын», що значить «убити, задушити» когось і «бути чоловіком, мужчиною».

Та й усі «позитивні прикмети» чоловіка не тільки з погляду диких народів давнього часу (напр., скітів), а й з нашого походять від цього слова: «лІыпІэ» — дозрілість (чоловіка), «лІыку» — чоловік середнього віку, «лІыхѣу» — хоробрий, спритний чоловік (пор. рос. «лихой» — хоробрий), «лІыфэ» — мужній, показного вигляду, «лІыгѣэ» — мужність. Адигейська назва крові «лѣы» теж належить до цього лексико-семантичного комплексу, бо вона походить від слова «лѣын», що хоч тепер і значить «гострити», але по-російському це перекладається словом «точить», що в українській мові значить «лити», а первісно «гострила» вода, що «текла», — отже, кров — це було те, що витікало з пробитого, порізаного тіла.

Я думаю, що тепер усякому ясно, що ота назва племені «Volcae» не випадково збігалася з назвою вовка. І перший складник цього утворення «вэ» міг бути назвою людини, що видавала голос, бож по-латинському людський голос, ба й мова називалися «vox», в якому є це «вэ». З «вовком» споріднені і англійська та німецька назви «народ»: «folk», «Volk». Від «лІы» походить наше «люди».

У поєднанні слів «вэ» та «улІэн» (без «н») постало було скупчення звуків «эўы», що з нього випало редуковане «ы», а півголосний «ў» асимілював попередній редукований «э», перетворив-

³⁵ Згаданий кабардинсько-російський сівник, слово «е».

³⁶ Про це див. у згаданому кабардинсько-російському словнику на стор. 493.

ши його на звук повного творення «о»³⁶. Поєднання складника «улІэ» із складником «кѣу» такого скупчення звуків не могло викликати, через те тут був редукований «э», що, як ненаголошений, випав. Кінцеве «у» (а це могло бути й «ы» як взаємозамінний із цим «у» звук) відпало, в слов'янських мовах через стадію «ъ». Так виникло російське «волк». У лужицькому «wel'k» другим складником було «елэ», діеприкетник від «елэн», яке хоч тепер в адигейських мовах і значить «рись», але первісно це могло мати значення «убивник», бо «лэн» споріднене з «лІын», «е» — приросток. Скупчення звуків «эјэ» («јэ» з «е» призвело до зміни в звуках: «э» з двозвука випало, а «ј» перетворив попереднє «э» на звук повного творення «е». Редуковане «э» з складника «елэ» випало, а адигейське «л» дало м'яке «l'». Чеське «vľk» постало з словосполуки «вэ» + «лэ» (від «лэн» — терти, дерти; тут могло бути й «лы» — тіло, м'ясо) + «кѣу», а що в sandhi між цими складниками не було скупчення звуків, а «l» у чеській мові складове, то обидва голосні неповного творення (редуковані) й повипадали. Стародавні написання «влькъ» та «вълкъ» означали аналогічне до чеського утворення, а наявність глухого по той чи по той бік від «л» залежало, мабуть, від наголосів, і це призвело до того, що тільки один редукований випав. Польське «wilk» литовське «vilkas» та латиське «vilks» утворились із складників «вы» + «елэ» + «кѣу». Скупчення звуків між першим і другим складниками призвело до випадку редукованого «е» та до асиміляції «ј» з попереднім «ы», дало звук повного творення «і». Сербохорватське «ј» постало із складників «вы» та «укІы» (це діеприкетник від «укІын», що тепер в адигейських мовах значить «убивати», «різати»), а із виниклого між цими складниками скупчення «ыѣы», внаслідок випадку другого «ы» та асиміляції «ѣ» з попереднім «ы» виник звук повного творення «у». Албанське «ulk» могло мати за перший складник «уѣ», а решта — так, як у «волк».

Але є в українській мові й такі утворення, що в них приголосні «ѣ» та «л» чергуються. Це насамперед форми минулого часу «робив» — «робила», «робило», «робили». Чи не суперечать ці факти щойно викладеній етимології слів «вовк» тощо? Я думаю, що ні. Форма «робив» (у російській мові «сделав») утворилась із наростка адигейського діеприслівника -«уэ», що й дало на слов'янському ґрунті -«въ»³⁷. У пряшівській говірці української мови є й форма жіночого роду «мава» (мала)³⁸, яка могла утворитись під впливом форми чол. р., але могла бути й етимологічною, тільки до неї приєднався ще займенник 3 особи «е» (фонетично «јэ»),

³⁷ Той самий словник, стор. 504, 543.

³⁸ М. Шмайда, «З народної пам'яті», Пряшів, 1969 р., стор. 12.

що перетворив кінцеве «э» на «а». Форми «робила», «робило», «робили», утворились внаслідок приєднання до них прикметникових наростків «лэ», «Іэ», «Іуэ», «лы», в яких голосні «э», «Ы» перетворились на голосні повного творення через приєднання до них отого займенник «е» та його варіанта «и» (фонетично «јы»). Форми «сопіўка» (західноукраїнське) та «сопілка» (східноукраїнське) мають у своєму складі різні треті складники: у «сопіўка» складник «ў» («в») походить від «ифын», що значить у формі «ихын» «вирізувати» (сопілки «вирізують» з бузини тощо), а в першій формі «випивати» (бо сопілку прикладають до рота так, як і посуд з водою), а в слові «сопілка» складник «л» походить із дієслова «илъын», що значать тепер «проорювати» борозну, а первісно, мабуть, «різати», а без приростка «и», у формі «лъын» це значить «точити» — лити воду, отже, щось таке, як пити. Таким чином, семантично ці два складники тотожні, і тільки фонетично відмінні. Спорідненість сопілки з посудом видно і з того, що в Галичині її інакше називають «денцівка», тобто щось таке, що має «дно». Про незалежність утворення «сопівка» від «сопілка» свідчить його здрібніла форма «сопівочка», де «в» стоїть у відкритому складі. А це ж таке явище, як і «човен», «повен». Західноукраїнське «віў» (віл) має своє «ў» з «вэн», що значить «орати», тим часом як «віл» має своє «л» з «илъын» — проорювати першу борозну (хоч, можливо, в першому складник походить із «еуэн», оскільки для утворення «і» потрібний приросток «е», або «и», але й це дієслово дає потрібну семантику).

Англійське й німецьке слово «Wolf» утворилось із «уэ» з додатком дієприкметника «уІэ» від дієслова «уІэн», що значить «ранити» та слова «фэ», що значить «шкіра», а разом це могло означати «той, хто (чи що) зриває шкіру». Якщо припустити, що на початку слова було «уў», що перетворилось на «wo», то решта слова могла бути «лъыф», що могло означати «кровожерний», як про це свідчить сучасне адигейське «лъыиф», що має таке значення. Але перший варіант правдоподібніший з огляду на фонетичні можливості.

Українське слово «вовк» утворилось із «вэ» з додатком до нього «уфэ», дієприкметника, що має серед інших значень і значення «похмурий» (звідси український вислів, що ним характеризують похмуру людину, — «як вовк»), та «къы», що є наказовим способом або дієприкметником від дієслова «къын» чи його варіанта «къун», що має значення «розпинати» (шкіру на палицях) та «бити». В дієслові «уфэкъын» ці два складники означають «обдирати», а звідси й «роздирати». Коли згадати український вислів, що «вовк роздер вівцю», то це й буде семантика «вовка» як хижака. В утворенні «вэ» + «уфэ» + «къы» відбулися

такі звукові зміни: а) в двозвуківі «ўы» (з «у») випав редукований звук «ы», а півголосний «ў» асимілював попередній редукований «э», перетворивши його на звук повного творення «о»; б) «ф» стало звучати, як «ў»; в) редукований «э» випав, як ненаголошений; г) кінцеве «ы», як ненаголошене, також відпало (через стадію «ъ»). Звичайно, це етимологія й білоруського «воўк». Українське слово «вовк» із значенням «стара обвисла до землі гілка сосни» походить від іншого значення слова «укїын» — від значення «обтяжувати». Звідси ж походить і хлоп'яча гра, що називається «загинати сухого вовка», коли декілька хлопців накидаються на одного і пригинають його ноги до землі так, як соснову гілку. Осердя кавуна, що залишається після того, як його розрізати, має назву «вовк» від отого значення слова «укїын» — різати. Назва темно-сивого і похмурого вола виникла, либонь, із перенесення характеру вовка-«сіроманця». Хоч тут могла бути й окрема етимологія, що походить від «уфэкьы» як другого складника, а це слово означає «непоказний» та «похмурий». У формі «вовчок» слово «вовк» має значення зуба в коня, що заважає їсти, комахи довгоносіка, котика на вербі тощо від значення «різати», «колоти» в слові «укїын», бо все це «прорізується», як зуби в дитини. Від значення «укьын», що значить «роззявляти» (рот, пащу), «розкривати» походять назви рослин з розхиленими стеблами та цвітом: «вовконіг» — трава з розхиленими від кореня стеблами, «вовчуг» тощо. Дитяче «вова» утворилось із «вэ» та «уфа», а це останнє має значення «похмурий», «насуплений». Фонетичні зміни тут відбулися такі: з «эўы» виникло «о» (так, як і в слові «вовк»), а «ф» стало вимовлятися, як «в».

Російські слова «волна́» і «во́лна» (останнє в значенні «вовна») та українське «вовна» мають перший складник «вэ», але другий складник у російських словах той самий, а в українському слові інший. У російських словах це дієприкметник від дієслова «уїуэн», що тепер в адигейських мовах значить «дзьобати» (як птах дзьобає), а в формі «уїун» — гострити, а це разом означає і хвилі, що, «дзьобаючи», «гострядь» камінь, а вовна просто «хвилюється». Українське слово «вовна» за другий складник має дієприкметник «уфэ» від дієслова «уфэн», що значить «покривати» щось чимсь і «нахмурюватись». Очевидячки, воно мало колись і значення «хвиля», як про це свідчить варіант слова «уфэн» — дієслово «увын», що тепер значить «вставати», а це в'яжеться із висловом в українській народній думі «злосупротивна хвиля встає». Складник «-на», мабуть, має значення «водойма», бо він наявний у назвах «Десна», «Шексна» тощо.

Німецькі «Welle» і «Wolle» (вовна) та англійське «wool» мають у межах перших двох складників аналогічну до російських

слів будову, тільки з різними скупченнями звуків між ними, а англійське «wave» — до українського.

Проте поява «ў» на місці етимологічного «л» за аналогією і тут не виключена, як про це може свідчити, наприклад, народна українська вимова недавно запозиченого слова «карболка», як «карбовка», «фіялка», як фіявка», а також «гвалт», як «гваўт». П. Куліш за аналогією писав «ховми» («холми»).

Взагалі сказавши, і співвідносність «ў» — «л» у досліджуваних утвореннях постала внаслідок морфологічних, а не фонетичних у вузькому розумінні цього останнього слова процесів. А вихід співвідносності за межі не тільки української та білоруської мов, а й усіх слов'янських свідчить про її велику давність.

ДО ПИТАННЯ ПРО НОСОВІ ГОЛОСНІ В СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ

Згідно з дотеперішніми поглядами, носових голосних в індоєвропейських мовах спочатку не було, як не було їх і в праслов'янській мові. У цій останній вони виникли нібито «внаслідок тенденції до висхідної сонорності (закону відкритого складу)», як сказано про це в одній із хронологічно найновіших праць. А це сталося нібито так: «Уже на ранньому етапі розвитку праслов'янської мови між компонентами дифтонгічних сполучень — (голосних з носовими приголосними — В. Ч.) почалася асимілятивна взаємодія, яка викликала взаємне уподібнення артикуляції обох компонентів: у складі голосного компонента з'явився артикуляційний відтінок назалізації, а носовий приголосний компонент ступнево втрачав диференційну ознаку змичності, перетворюючись у специфічний голосний призвук»³⁹. Але це тільки теоретичні, здогадні міркування, не обґрунтовані переконливо на живомовних фактах. Якщо мати на увазі слов'янські мови, то такими фактами є лише наявність носових голосних у польській та кашубській мовах, а їх немає навіть у болгарській та македонській мовах, на базі яких була побудована старослов'янська літературна мова. Щодо македонської мови, то хоч автори згаданої праці й відзначають часткове їх збереження в цій мові (у таблиці на стор. 110), але фактично в ній наявний розклад їх на голосний плюс носовий приголосний («ъм», «ен»), що можуть свідчити про те, що в цій мові носові голосні колись були, як це свого часу переконливо довів В. Облак у своїх «Macedonische Studien», 1896 р., виявивши залишки їх в одному македонському селі. Отож для цих носових

³⁹ «Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов», «Наукова думка», Київ, 1966 р., стор. 58.

голосних і були запроваджені спеціальні літери — юс великий і юс малий. Щодо інших слов'янських мов, зокрема східнослов'янських, то не можна не звернути уваги на те, що в них із самого початку засвоєння старослов'янської мови не було читання юсів як носових голосних та розуміння цих звуків як відмінних від позначуваних літерами «ou», «a» та «ia», а про те, що юси означали носові голосні, висловив здогад аж у XIX ст. О. Востоков у праці «Разсуждение о словянскомъ языкѣ» (1820 р.). Але Востоков же вважав, що в східнослов'янських мовах носових голосних ніколи не було. Лише П. Лавровський у праці «О языкѣ сѣвернорусскихъ лѣтописей» (1852 р.) доводив, що такі звуки в східнослов'янських мовах були. Загально тепер у східнослов'янському мовознавстві закріплена думка, що вони таки були, дарма що на це доказів дуже мало. Напр., покликаються на те, що в географа Баварського, в IX ст., назва слов'янського племені уличів записана як «unlizi», а в цій назві початковий носовий передано звуками «un». Але, поперше, те, що могло бути в мові уличів, необов'язково мусіло бути в мовах усіх східнослов'янських племен, а подруге, носову вимову географ Баварський міг чути з уст тих слов'ян, які його про уличів інформували, напр., з уст поляків. Те саме можна сказати про німецьке «Ungarn», давньоскандинавське «Varing». А от у назвах Дніпрових порогів, записаних тільки трохи пізніше (в Константина Порфірогенета, в X в.), носових голосних немає! Звичайно, для такого підходу до цього питання передумовою мусить бути погляд, що єдиної праруської чи прасхіднослов'янської мови не було, а були різні племінні мови, що повиникали на адигейському субстраті, і носові голосні в одних племінних мовах могли бути, а в інших їх не було. Це могло бути пряме відбиття того, що було тоді в адигейських племінних мовах, як це наявне ще й тепер у кавказьких адигейських мовах — в одних із них носові голосні є, в інших немає. Ось як про це написано в авторитетному курсі адигейських мов Яковлева й Ашамафа: «Наприкінці слова («речи») короткі голосні «ы» та «э» в західноадигейських (бжедужському та шапсугському) вимовляються дуже виразно»... «А що короткий голосний наприкінці слова взагалі може появлятися тільки під наголосом, то й носовий відтінок голосного в цій позиції буває тільки під наголосом». «Носовий відтінок короткого голосного в цих наріччях, ймовірно, чутно і в середині слова, але тут він, поперше, не такий виразний, а подруге, властивий взагалі всім голосним». Є в цих свідченнях і вказівка на те, чому можливі були відповідності типу «имА — имени», «курчА — курчати»: «При приєднанні до кінцевого го-

лосного якогонебудь приголосного носовий відтінок першого зникає⁴⁰.

Варто відзначити, що пов'язаність носового відтінку наприкінці слова з наголосом підтверджується й українським наголосом у словах «ім'я», «курча» (хоч це не значить, що в давній українській мові носові голосні тут були).

Наявність в інших індо-європейських мовах (не в слов'янських) звукосполук голосний + носовий приголосний може теж свідчити про те, що в тих мовах голосні носові були, але пізніше розклались на ці звукосполучення так, як це сталося і в македонській мові. Я маю на увазі литовське «ganká», німецька «Gans», грецьке «λέγιε» тощо. Такий шлях звукозмін багато реальніший, засвідчений і в новочасних утвореннях — напр., у російських запозичках із польської мови «венгр», «вензель», в українському «доценту», аніж перетворення первісних звукосполук за схемою голосний + носовий приголосний спочатку в носові голосні, а потім у звичайні голосні «у», «а», «е». У французькій мові носові голосні збереглися так, як і в польській мові.

Зрештою, ця моя стаття — тільки спроба інакше розглянути це складне питання. Над ним, як і над іншими, наміченими в цій моїй праці питаннями, мусить попрацювати не один дослідник, оскільки ніяка піонерська робота не може бути вичерпною.

ЧЕРГУВАННЯ «І» — «Й» ТА «У» — «В» ЯК ЯВИЩЕ SANDHI

Практиковане в підручниках української мови поєднання цих двох пар в одному розгляді слушне, бо це явища цілком аналогічні. Ба більше: вони й виникають так, як оті розглянуті в попередніх розділах «ѣ», «о — і», «е» — «і», і відрізняються від цих останніх тільки тим, що то колишні sandhi, а це ще живі, тобто звукові зміни на стиках слів. Справді, коли взяти, наприклад, вислів «вона й він», то тут «й» — залишок адигейського сполучника «и», уживаного із таким же значенням, як і в українській мові, який втрачає в цій позиції свій редукований «ы», а це «й» («ј») приєднується до попереднього голосного «а» (як у литовському в середині слова «snaigala»), а в вислові «він і вона» звуки «јы» зберігаються, як один звук повного творення «і». (До речі, утворення «він» і «вона» аналогічні утворенням «віл» і «вола», тільки замість складника «л» тут маємо залишки адигейського «нэ», яке в слові «він» утратило свій редукований «э», а в «вона», внаслідок приєднання до кінцевого «э» займенника «е» — фонетич-

⁴⁰ «Грамматика адыгейского литературного языка», Москва, 1941 р., стор. 409, 410.

но «јэ», — відбулася звукозмінна: кінцеве «э» з «јэ» відпало, а «ј», асимілювавши попереднє «э», перетворив його на звук повного творення «а»).

Для чергування «у» — «в» треба теж згадати, що воно властиве й сучасним адигейським мовам, як це маємо в дієсловах «уэн» — «вэн». В адигейських мовах початковий звук «у» — це двозвук «ўы» або «уў, який і може, втрачаючи свій редукований або півголосний «ў», звучати, як «в».

Цікаво відзначити, що явище чергування в українській мові «і» — «й» відзначив ще І. Ужєвич, автор фактично першої граматики української мови, написаної 1643 року, а виданої нашого часу. У цій граматиці він написав: «Якщо ж ця сама літера стоїть на кінці слова з апострофом у похиленому вигляді як от: «небесний», і вимовляється скорочено, наприклад, «ний», тобто буде не два склади, а один. Нарешті, коли цю голосну «и», позначену прямим апострофом, трохи віддалено від наступного слова, як от: «й бог», то вона стає сполучником, частиною мови, і означає «і»⁴¹.

СВІТОВЕ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНЕ ПЛЕТИВО

Розглядаючи далі те, що я сказав був про адигейців як давній етнос та про його топо- й гідронімічний ареал у своїх попередніх дослідях, я можу тепер сказати, що внаслідок моїх пізніших етимологій їхня мовотвірна роль й територіальний засяг розрослися в моєму виявленні майже до неймовірности. Якщо предків сучасних адигейців уважати за протоіндо-європейців, а не тільки за «абхазо-адигську групу іберійсько-кавказької сім'ї мов»⁴², то це не значить, що на певному етапі розвитку вони не були й якимсь окремим етносом, що відрізнявся від інших індо-європейців своєю назвою чи назвами і жив своїм окремим етнічним життям. А що ареал його етнічних «слідів», як я сказав уже, величезний, то не можна думати, що ті давні адигейці жили на одному місці, хоч би тільки на території Північного Кавказу та Східної Європи⁴³, де їхня присутність засвідчена в історичних джерелах, —

⁴¹ «Грамматика словенская... Київ, 1970 р., стор. 13 українського перекладу.

⁴² Див., наприклад, у виданні «Русско-адыгейский словарь», Москва, 1960 р., стор. 1062.

⁴³ Тут можна ще відзначити, що сучасні історики й археологи схильні розглядати траків (чи фраків) як західний відгілок киммерійців, здогадних предків адигейців. В. Щербаківський у своїй праці «Формация української нації» об'єднує тих і тих в один етнос. «Траки... були правдоподібно західною частиною епіпалеолітичного населення, а їх східна частина мала назву

швидше можна думати, що й на цих територіях вони розливалися окремими «потоками», розриваючись на окремі групи і внаслідок цього змінюючи потроху свою етнічну природу й мову та витворюючи в різних місцевостях різні етнічні й мовні явища. До цього останнього могли призводити й їхні змішування з іншими етносами.

Трудно сказати, що з топо-, гідронімічних та ономастичних явищ залишилось від предків адигейців як здогадних протоіндоєвропейців, а що рознесли пізніше властиві індоєвропейці як їхні нащадки. Але ті топоніми та гідроніми, що залишилися на адигейських «слідах», яскраво виявляють своє походження від адигейців як таких, і їх можна б називати «тичками» на шляхах отих «потоків». Річ ясна, що для переконливості цієї «яскравості» слід проетимологізувати ці «тички».

Якщо взяти Європу, то насамперед треба взяти назву річки «Adige» і зв'язану з нею назву краю «Alto Adige» (Південний Тіроль). Як бачимо, назва «Adige» своїм літерним складом цілком збігається з самоназвою адигейців — «адыгэ (чи «адыхэ»), а її (назви «Adige») італійську вимову «Адідже» теж можна пояснити за допомогою адигейських мов, як це я зроблю далі.

Для етимології цієї назви її можна зблизити з назвою річки на Північному Кавказі «Адыл-Су» (відкинувши явно тюркське — «Су», хоч і воно етимологічно переплітається з адигейською назвою води «псы»). У назвах «Адыл» та «Адыгэ» передусім треба з'ясувати походження складника «А»-, що виразно відокремлюється, як порівняти їх із назвою гори на Північному Кавказі «Дихдала» та з українськими прізвищами «Дихдала», «Дигдалевич». Таке саме відокремлення цього складника можна одержати, якщо порівняти назву української річки «Альта» з назвою іншої української річки «Льто», а ці назви споріднені етимологічно з отим італійським «Alto». Така сама факультативність цього складника виявляється, якщо порівняти адигейську назву коня «алацэ» з російським «лошадь» та з українським «лоша». А щоб ніхто не дивувався тому, що це тепер семантично дуже віддалені одні від одних явища — річка, гора, назва (прізвище) людини, кінь, то треба згадати те, що я сконстатував у багатьох своїх етимологіях, — споріднення таких віддалених назв через далекого етимологічного «предка»: хвилі на воді, волосся на голові в лю-

«кіммери», — пише він («Визвольний шлях», кн. I, 1967 р., стор. 87). З наведених у В. Петрова трацьких іменнів чимало таких, що їх легко проетимологізувати на адигейському ґрунті («Скіфи, мова і етнос», Київ, 1968 р.). Саму назву «трак» (чи «фрак») можна проетимологізувати за допомогою даних із адигейських мов.

дини, «спадання» гори в «долину» (звідси «Дихдала», -«дала» — долина), спина й грива з коня тощо. Короткий складник «А» — не був спочатку якимсь приростком, а повнозначним самостійним словом, як про це свідчить етимологія північнокавказького топоніма «Абаго» (пасовище), що його сучасний адигейський науковець Дж. Коков визначає, як «те, що худобу примножує»⁴⁴.

У цьому утворенні «А» — означає «худоба», і Коков пояснює його словом «Іэщ», що й справді теж окремо взяте значить те саме⁴⁵. Отже, слово «алащэ» первісно, мабуть, означало окремий рід худоби (в даному разі коня). А неовов'язковим воно стало геть пізніше внаслідок деетимологізації, перетворившись у деяких мовах на займенник чи артикль, як це й маємо тепер в адигейських мовах, що в них «а» — вказівний займенник із значенням «той», яке означає предмет далекий або навіть невидний, і в англійській, в якій він — неозначений артикль. В українській мові це факультативне «а» звучить, як «о» в словах «оселедець» — «селедець», «осердак» — «сердак» тощо⁴⁶. Звучання цього «а» як «о» виникло ще на адигейському ґрунті, бо і в адигейських мовах є, наприклад, слово «осы» (сніг)⁴⁷, відповідно до кабардинського (кабардинська мова — одна з адигейських) «уэс» (також сніг). Це останнє зіставлення допомагає знайти походження «А»- й «о»-, бо в слові «уэс» складник «уэ» — це дієприкметник від дієслова «уэн», що серед різних значень має й значення «спадати» (згори вниз). Інший варіант «уэ» — адигейське ж слово «уа», що його в згадуваному кабардинсько-російському словнику перекладено як «те, що впало» (напр., відчакнута гілка з дерева). А що фонетично «у» в цих утвореннях — це «ў», то «уэ» й могло дати «о», а «уа» — «А»-Семантика «того, що впало» (згори вниз) дала значення опуклості, гори, висоти, водоспаду чи течії води взагалі, бо вода тече тільки згори вниз (звідси й значення «верхів'я» річки). Італійське слово «Alto» значить «високий». Але у назві «Alto Adige» це слово стало потрібне тоді, коли давнє значення складника «А»- в слові «Adige» було забуте, бо первісно в цій назві, як і в назві «Адыл-Су», це значення виявляв складник «А»-. З таким значенням цей останній складник увійшов колись до складу слів, які означали «гори», особливо «високі», як от «А-льпи», «А-лбанія» тощо. Про це ж свідчить і англійське «alp», що значить «висока гора». У назвах «Адыл-Су» та «Adige» другий складник «ды»,

⁴⁴ «Вопросы изучения черкесской топонимии». Зб. «Питання ономастики», Київ, 1965 р., стор. 240.

⁴⁵ «Кабардинско-русской словарь», Москва, 1957 р.

⁴⁶ «Словарь української мови...» упорядкував Б. Грінченко.

⁴⁷ «Русско-адыгейский словарь», Москва, 1960 р. Слово «снег».

«di» походить від адигейського «ды» («дэ»), що є або дієприкметник, або форма наказового способу від дієслова «дын», «дэн», яке значить «шити», тобто з'єднувати до купи, проколюючи, а коли це назва річки, то це значить «те, що впало (згори), зібране», або «впале збирай» (у більшу масу). У назві «Adige» ця зібраність води підсилена ще дієприкметником «игуэ», твореним від дієслова «игуэн», що тепер в адигейських мовах означає «запихати» щось у віщось, а це те саме, що й копати, «запихати» лопату в землю (а річище вода вириває собі сама). Між іншим, звідси походить і англійське «(to) dig» — копати. Отже, назва «Adige» означала колись: «те, що впало згори, зібралось у рівчак (річище)». В самоназві адигейців «адыгэ» це означало: «те, що впало згори (голова, волосся), збери до купи й підголи», тобто це чуприна, як етнічна ознака шляхетних адигейців, а це збереглося й до нашого часу в назві українців «хахол» (тільки це слово утворилось із інших складників, як це я з'ясував в іншій своїй статті). Внаслідок злиття двох слів «ады» + «игуэ» між ними відбулися закономірні зміни: «и» (фонетично «jы») втратило свій звук неповного творення «ы», а звук «j» злився з попереднім «ы», перетворивши його на звук повного творення «і» (в «Adige») чи «ы» (в «адыгэ»). У формах (утвореннях) «Дих(дала)» та «адыхэ» зовнішня обсяженість «гори» чи «оселедця» — чуприни підсилена або підприкметником (чи наказовим способом) від «ихуэн», що значить «вміщатися» в чомусь, або від «ихын», що значить «вистинати» щось — форму гори чи оселедець на голові в людини. Якщо італійська вимова «Адідже» не виникла внаслідок вимови «д» як «дж», то це можна пояснити адигейським «джы», дієприкметником, твореним від «джын», що значить «прясти», тобто з'єднувати в одне волокна, а це ж близьке до значення «зшивати». Але й перехід «г» в «дж» — це адигейська закономірність, бо в адигейських мовах, наприклад, слово «циган» звучить, як «цыджан». В утвореннях «Альта», «Льто», «Alto» складник «-т(а)» походить від «тен» як варіанту «дын», що значить «шити», тобто це те, що має береги й «дно».

У словах «Адыл», «Альта», «Льто», «Alto» складник «-л-» походить від дієприкметника (чи наказового способу) «лъы», твореного від адигейського дієслова «лъын», що значить «гострити», «точить» (у російському розумінні цього останнього слова), а це відноситься й до значення «текти», бо по-українському «точити» значить «наливати» (напр., пива з барила), та від дієприкметника (чи наказового способу) «лэ», твореного від дієслова «лэн», що значить «робити блискучим, шліфувати», а шліфувала первісно вода, вигладжуючи каміння. Цими двома можливостями пояснюється наявність у згаданих назвах твердого (в «Адыл») і м'якого

«л» (в «Альта», «Льто», «Alto» тощо). «Текти» ж чи «спадати» вниз можуть не тільки річки, а й гори, тим то цей складник є і в назвах «А-л-банія» та «А-ль-пи», як є він і в білоруському «альос», що значить «болото», та в північноросійському «алодь», що значить «плесо» й відкрите озеро, в російському «аладья» та українському «оладок»⁴⁸.

Складник -«л»- в обох його варіантах є в адигейських назвах коня «алацэ» та «альп» (казковий кінь незвичайної сили; це слово виразно свідчить, що назва гір «Альпи» тощо і назви коня походять від спільного етимологічного «предка», недарма по-українському кажуть «верх» гори і «їхати верхи», «верхівень», по-англійському «mount» — гора і «mounted» — вершник, в російському «лошадь», в українському «лоша». Якщо складник «а(ла)»- в слові «алацэ» означає «висока спина», «хребет», то -«цэ» є дієприкметником (або наказовим способом) від адигейського дієслова «ещын», що означає «полювати», а первісно, мабуть, означало «бігти, гнатись за чимсь», а в формі «ущын» воно й прямо означає «бігти ристю». Фонетично поєднання «алэ» з «ещын» дало звук повного творення «а» (в «е» — «j» випав редукований «е», а «j» асимілював попереднє «э», перетворивши його на «а»), а поєднання «лэ» з «ущы» (фонетично «ўыщы») дало звук «о» в словах «лоша», «лошадь» (тут редукований «ы» в «ўы» випав, а «ў» асимілював попереднє «э», перетворивши його на звук повного творення «о») ⁴⁹.

Складник «п(и)» в слові «Альпи» і в отому адигейському «альп» та його фонетичний варіант «б(а)» в назві «Албанія» (на Балканах і давня назва теперішнього Азербайджана на Закавказзі) можна з'ясувати за допомогою адигейських «пэ». Перше з них тепер означає «ніс», «дзьоб», взагалі передню частину чогось, те, що випинається, а друге означає «багато», може, й «купа», горб, як про це свідчить адигейське «бэга», що значить «пухлий», та адигейське «бгы» (із «бэгы», що значить «гора» (звідси ж і українське слово «бгати»). Первісно семантика «бэ» (і його варіант «пэ», що тепер в адигейських мовах означає «ніс») походить від «того, що виросло», від дерева, гілки, палиці, удар якою й дав звучання «бэ», «ба», «па», як про це свідчить хоч би українське «бах!» та назва батого «бат». В адигейському слові «альп», в англійському «alp» та в назві «Альп(и)» кінцеве «э», як редукований звук, закономірно, згідно із наявною ще й досі в адигейських мо-

⁴⁸ Білоруські й російські слова подаю за виданням: «Russisches Etymologisches Wörterbuch» von Max Vasmer, Heidelberg, 1953.

⁴⁹ Про ці закономірності див. у виданні: «Кабардинско-русский словарь», Москва, 1957 р., стор. 493 й 494.

вах закономірністю, відпало, але в назві «Албанія» це «э» збереглося внаслідок приєднання до цього утворення ще іншого складника — дієприкметника (або форми наказового способу) від дієслова «инэн» (без інфінітивного наростка -«н»), що означав «те, що застряло» в чомусь, а разом »бэ + «инэ» утворило значення обсяжності внутрішньої й зовнішньої. Між цими двома складниками відбулися звукові зміни: «и(јы)» втратило свій редукований звук «ы», а «ј» асимілював попереднє «э», перетворивши його на звук повного творення «а». За ознакою зовнішньої обсяжності складник -«банэ» став означати «гора», як про це свідчить українське слово «баня» в значенні «купол», «банька» (ока й посуд). Отже, й «Албанія» означала те саме, що й назва «Альпи», тобто «високі гори» чи «гори й долини». Як відомо, складник «баня» вживається окремо не тільки в значенні зовнішньої обсяжності, а й у значенні внутрішньої обсяжності, як про це свідчить угорське «banya»⁵⁰, що значить «копальня» та назва солоного озера, звідки походять топоніми в українських Карпатах: «Баня Березова», «Баня Лучка». А втім, можливо, що в останній назві свого часу «баня» означало «висока, гірська», як і в югославській назві, де живуть вихідці з Карпат, «Баня Лука», в якому «Лука» означає те, що й «полонина». У формі »баня» до «банэ» приєдналося слівце «е(јэ)», що, найімовірніше, означало «та» чи «те», як займенник 3 особи, тільки тут у значенні прикметникового наростка (закінчення), і це слівце, втративши своє кінцеве «э», через свій «ј» перетворило попереднє «э» на звук повного творення «а», з м'якістю попереднього приголосного «н». Але в російському слові «баня» (лазня) внутрішня обсяжність виразна, звідси ж походить і українське «баняк», «банити» (мити), — останнє від того, що воду брали з «бані»-озера. У зв'язку з українським «банька» (очна) зберігаються в українській мові фразеологізми «забивати баки», «баки світити», «вибанчити баки», в яких «баки», — очі, а звідси й «бачити». Слово «баки» утворилось аналогічно до слова «баня», тільки до «бэ» приєднано дієприкметник від адигейського «икуен», що значить «впихати щось у віщось», або від «икІэн», що значить «вливати щось у віщось»; в середині сполучення «бэ + икуэ» відбулися такі звукові зміни, як і в сполученні «бэ + инэ», тільки в «бак(и)» кінцевий редукований «э» відпав закономірно, згідно із збереженою до нашого часу в адигейських мовах закономірністю. Цього не сталося в слові «бакай» внаслідок того, що до утворення «бэ + икуэ» приєдналося (так, як у «баня») ще слівце «е(јэ)», яке втратило своє кінцеве «э», але залишився «ј», що вплинув на попереднє «э», перетворивши його на звук

⁵⁰ «Magyar-ukrán szótár», Budapest — Uzshorod, 1961.

повного творення «а». У вживаному в різних європейських мовах «back», «бак» кінцевих голосних немає, хоч у латинському «bas-sa» (ягода оливка) вони збереглися в голосному повного творення «а». В українській мові є й інші слова, утворені із складником «бак»: «баклаг», «бакло», «бакир», «баклажан»⁵¹.

Згадане в зв'язку із словом «баня» слово «лука» не випадкове в цьому словосполученні: воно семантично належить до цієї ж групи. Та й у його морфології є аналогічний момент із морфологією слів «баня» і «бак(и)». Перший складник цього слова походить від «Іу», що в сучасних адигейських мовах означає «рот» і «передню частину чогось» (аналогія до «пэ»), а другий складник походить від «икуэн» чи «икІэн» (як другий складник у «бак»), звідки походить значення «увігнутого чогось», як от «лука» сідла, «лук» (зброя), «лука» — долина, низина (слово «луг» складник -«г» має від адигейського синоніма дієслова «икуэн» — від «игуэн»); могло це слово означати й «око», як про це свідчить англійське «look!», що відповідає говірково-українському «ади!» яке означає «а дивись!» із здивуванням. Значення англійського «look!» можна знайти у визначенні кабардинського приростка «Іу» (фактично це те саме «Іу», що я його використав вище): «означає швидкий зоровий рух до об'єкта»⁵². Це ж саме можна сказати про «ади!» що означає «здивування», а його морфологічний склад спроріднений із розглянутими вище «Адыл», «адыгэ; звідси ж походить і українське «диво», «дивитись». Доречним буде відзначити тут і етимологію українського слова «око», латинського «ака». Його перший складник походить від дієприкметника «уа» чи «уэ», що тепер означає в адигейських мовах «те, що впало», наприклад, відчахнута гілка, а це ж те саме, що й «бэ» чи «пэ», що є в слові «бак(и)»; фонетично «уа» чи «уэ» дало «о» (як в адигейському «уэс»-«осы»). Другий складник походить так, як і в слові «бак(и)», від «икуэ», тільки тут «куэ» у вимові звучить як «ко», за аналогією із адигейським «къуэ», що означає «балка», «яр», тобто внутрішню обсяжність. Тим то не дивно, що словом «око» в Карпатах називають гірське озеро, його ж уживають в українській мові в значенні посудини: «око» горілки, а давніш — «око» воску, тобто так, як і «бак» (посудина на рідину)⁵³. Але «къуэ» є адигейських мовах може вимовлятися і як -«ка», як це й маємо в назві східноєвропейської річки «Ока», в латиському «ака» (криниця).

⁵¹ Усі згадані вище українські слова можна знайти в Грінченковім словнику.

⁵² «Кабардинско-русский словарь», Москва, 1957 р.

⁵³ М. Фасмер у своєму етимологічному словнику російської мови пише, що це запозика з арабсько-османського «акка», але не каже, звідки воно взялося в цих мовах, яка його етимологія.

Звідси ж і «океан» (грецьке «Ὠκεανός», латинське «oceanus»). А що адигейське «къуэ» можна читати і як «ква», то звідси ж і латинське «aqua», і як таке воно входить у назви річок, як от «Ік-ва» на Україні, «Агідаква» на Кавказі. У німецькому «Auge» (з «Uge») складник «-ge» походить з адигейського «гъуэ», що тепер значить «нора», а «нора» в західноукраїнських говорах — «джерело».

У Малій Азії адигейські «потoki» засвідчені рухами кіммерійців, назва яких зафіксована в вавилонських написах і які робили разом із тракійцями напади на малоазійську людність, зокрема на грецькі володіння на малоазійському узбережжі. А споріднені вони були, мабуть, і з стародавніми шумерами, як про це свідчить етимологічна пов'язаність цієї останньої назви із назвою «кіммер». Цей «потік» залишив сліди і в топо- та гідроніміці Малої Азії, як про це свідчить назва країни «Самарія», назва давнього міста над р. Тігром «Самара», що «перегукуються», з одного боку, з такою ж назвою річок на Північному Кавказі та в Східній Європі (притоки Дніпра й Волги), а з другого — з назвою міста «Самарканд» у Середній Азії. У цій останній «потoki» адигейців зливаються з рухами саків-скітів, назва яких (перша) в отих вавилонських написах навіть ототожнюється з назвою «кіммери».

Етимологію назви «Самара» я з'ясував в іншій своїй статті. Про те, що слово «альп» було відоме і в Середній Азії, свідчить імення сельджуцького князя «Альп Арслан», що значить «високий (великий, шляхетний) лев». Значення цього слова як «шляхетний» засвідчене в староукраїнській мові в утворенні «алпаут» (подаю за Фасмером): «алпа» (лоб?) + «утэ» (підголений).

Із з'ясованого вище матеріалу видно, що й перші складники оронімів «Ала-тау», «Алай» та «Алтай» значать «високий» (гори). Досі ці назви уважали тюрксько-монгольськими, але, як і в багатьох інших випадках, з'ясованих у моїх працях, первісно це були не тюркські слова, бо так проетимологізувати їх, як я це вище з'ясував, можна тільки за допомогою адигейських мов. Та й другі складники цих назв «-тау» й «-тай» можна тільки з адигейськими даними пояснити. У них «-та»- походить від «тен», як фонетичного варіанту «дэн» (шити), що означає зовнішню обсяжність, складник «-у» походить від адигейського «еуэн», що значить «спадати» (інфінітивний наросток «-н» відпав, як відпало пізніше й кінцеве «э», а «е(јэ)», втративши своє «э», асимілювало попереднє «э» і само зникло), складник «-й» у «тай» походить із «е(н)» як займенникове закінчення, що втратило своє кінцеве «э», але само не зникло. Ціле слово «тай» означає «опуклість», і цю семантику підтверджує адигейське слово «тай», що значить «шар» (російське «слой»). Слово «даг» (у назвах «Аю-даг», «Ко-

пет-даґ») як складник у назвах гір походить від «дэн» з додатком того складника, що я його з'ясував у назві «адыгэ». Цю етимологію підтверджують німецькі слова «Dach», «Tag». А що історичні «алани» мали свою назву «від гір», як це засвідчено в історичних джерелах, то й ця назва пішла від «Ала»- (від «альэ») з додатком адигейського наростка «анэ», що первісно означало «рід» (від «анэ — мати). Разом «алани» означало «горяни».

Назви великих середньоазійських річок «Аму-Дар'я» і «Сир-Дар'я» теж можна проетимологізувати за допомогою адигейського «ключа». В основі складника «Аму» лежить слово «мэ» як варіант «нэ», що в адигейських мовах означає «око» й «отвір». Із значенням «око» слово «мэ» є в японській мові. А слова «око» в українській мові вживають як назву озера (в Карпатах) та посуду («око» горілки). Таким чином, можна прийти до висновку, що в слові «Аму» це слівце «мэ» означає «яма» (в цьому останньому слові «ма» походить від «мэ»), водойма. Складник «А» — має таке походження, як і в назвах «Альпи», «Алтай», тільки тут ужите з антонімічно-протилежним значенням — «глибокий» (а в тих перших назвах — «високий»). В утвореннях з «мэ» могла бути заміна «э» на «ы», як це часто трапляється в адигейських мовах, та вона є і в слов'янському «мыти», яке постало від значення водойми так, як «банити» — від «баня», як це я з'ясував раніш. А звук «ы» в індо-європейських мовах може взаємозамінятись на «у», як про це свідчить російське слово «омут», старослов'янське «омУть» та «мутний» (виникнення носових голосних та їх відповідників у мене інше, ніж це відомо з історичних фонетик слов'янських мов, як я це з'ясував в іншому місці). Складник «А» — на адигейському ґрунті (здається, в західноадигейських мовах) змінився на «о», а це відбулося і в інших мовах, для яких адигейські мови були субстратом чи адстратом, зокрема в українській та російській мовах, це «о» є в отому російському слові «омут», а також у назві сибірської річки «Ом», від якої походить назва м. «Омськ». Є воно і в угорському «Ömlük» — литися, текти⁵⁴. Але в назві річки «Амур» цієї зміни немає. Варто відзначити те, що ця остання назва є не тільки на Далекому Сході, а й на Україні — назва передмістя м. Дніпропетровського, збудованого на болоті (звідси й назва). Звук — «р» у цій назві — це флексія називного відмінка означених іменників в сучасних адигейських мовах. Хоч як це не дивно, але й назва бога Амура чи Амора походить від «мэ, бо цей складник є в російській назві уразу — «матка», і латинське «амог» (кохання) означало первісно, мабуть, фізичне кохання. На підставі цих даних значення «Аму(р)» можна визначити не тільки

⁵⁴ «Magyar-ukrán szótár», Budapest — Uzshorod, 1961.

як «глибока», а, мабуть, і «каламутна», хоч це могло бути пізніше перетямлення. Складник «Сир»- у назві «Сир-Дар'я», очевидно, означає «руда», чи «жовта», бо в адигейських мовах є слово «сырыху», що значить «білястий». Цю етимологію підтримує й турецьке слово «sarı», що значить «рудий»⁵⁵. Але це може бути й значення «сирий», «мокий», тобто багатководний, бож є на Україні річка «Мокра Сура», а в Каліфорнії біля м. Монтерею є річка «Big Sur», а цю назву занесли, мабуть, еспанці. Може бути й третій варіант значення — від адигейського «сыр», що значить «гіркий», а це етимологічно походить від одного «предка» — значення «вогкості», «скисання» тощо. Складник «Дар'я» має в своєму складі «дэ», яке є в складі назви «Дін» (як я це з'ясував в іншій своїй статті) і яке в адигейських утвореннях означає внутрішню обсяжність, та «ер», що має в адигейських мовах значення «лютий» і, мабуть, «крутий», бо з нього походить українське «яр», крута заглибина. А що «Дар'я» має відповідника на Кавказі — ущелина «Дар'ял», то це й підтверджує етимологію цього слова, як «яр», «річище».

Як одну з «тичок» на адигейському «шляху» в напрямі на схід можна відзначити назву в'ючної тварини «як», що цілком збігається з адигейською назвою чуприни на голові в людини «якІэ», бо ця тварина має пахолок на горбі і взагалі обросла довгою вовною.

Великими «тичками» на цьому шляху є назви «козак», «киргиз», «кайсак» тощо, які я з'ясував в іншій своїй праці.

Але особливо момент неймовірності зростає, коли простежувати адигейський «потік» у напрямі на Далекий Схід, Японію, Філіппіни, Індонезію, ба й далі. Чи не найяскравіші «тички» на шляху цього «потіку» — далекосхідні етноніми та ономастика. Це насамперед назви тунгусо-маньджурської групи народностей, що до неї входять удегейці, нанайці, евени, евенки, маньджури й інші. Адже, як бачимо, назва «удеге» — це достеменно повторення назви «адыгэ». Один із говорів адегейської мови зветься «хорсько-анюйський», а ця назва в першій своїй частині в'яжеться з адигейсько-осетинським словом «хорс», що я його етимологію з'ясував в іншій своїй праці, а в другій — із назвою народності «айну» чи «айни», що живе в Північній Японії та на Сахаліні. Цей останній етнонім збігається з прізвиськом сучасного таджицького письменника «Айні». Слово «айни», мабуть, означає «круглоокий» (від «яе» — «круглий» та «нэ», «ны» — «око»), бо айни належать до іншої раси, ніж «вузькоокі» японці, китайці та інші народи Далекого Сходу, — до білої, з багатим поростом

⁵⁵ «Русско-турецкий словарь», Москва, 1946. Слово «рыжий».

Ця остання форма засвідчена в прізвищі сучасного нанайського письменника «Кімонко», в якому перший складник «Кім-» — це поширене в Кореї ймення «Кім», що якимось нагадує українські слова «кім'ях» (щось збите вкупу), «кимак» (оцупок дерева), і ймення «Кім» могло мати таке значення, як імення легендарного засновника м. Києва — «Кий», що означало «здоровий», «дужий», як це я з'ясував в одній із своїх праць. Прізвище іншого нанайського письменника «Самар», що значить «соболь», пов'язується з назвами річок «Самара» «Самар» (в Східній Європі), з назвою міста «Самара» над Тігром, а на Далекому Сході з назвою острова «Самар» у Філіппінському архіпелазі.

Адигейський «ключ» для з'ясування цих зв'язків — покищо єдина можливість для з'ясування їх. Та й для самих далекосхідних мов, для їх походження, цей «ключ» має таке важливе значення, бо дотеперішню «алтайську теорію», що намагалася вивести тунгусо-маньджурські мови з здогадної «протоалтайської мови», тепер заперечено. Дж. Клавсон у своїй статті «Лексикостатистичне поцінування «алтайської теорії» зробив висновок: «Отже: „алтайська теорія” неслухняна»⁵⁸ У зв'язку з цим можна з'ясувати назву гірського хребта «Сіхоте-Алінь». Складник «Сіхоте» збігається фонетично із сучасним адигейським словом «сыхъэт», що тепер значить «година» й «годинник», а в давнину це, мабуть, означало «піщаний», бо тоді (наприклад, у стародавньому Єгипті) були піщані годинники. Такий здогад може підтримати й інше сучасне адигейське слово «сыхъэ», що значить «крупинки» (цукру, напр., у кавуні), а від нього походить назва «Сахара» та російське слово «сахар».

Але тому, що звідси походить і слов'янське слово «сухий» (тут взаємозаміна «ы» — «у»), назва «Сахара», і «Сіхоте» могли означати ще й «сухий», а складник «оте» в «Сіхоте», що походить, мабуть, від адигейського «утэ», наказового способу або дієприкметника від дієслова «утэн», що значить «місити», «утоптувати», надає цій останній назві ще й значення «твердий». У вислові «сыхъэ + «утэ» сталися звукові зміни: «у(ў)ы» втратило свій редукований звук «ы», а «ў» асимілювало попередній редукований звук «э», перетворивши його на звук повного творення «о»⁵⁹.

Друга частина назви «Сіхоте-Аліня» — «Алінь» утворена так, як і слово «алан» (тільки звук «і» постав тут з поєднання «лъы» + «ине»; див. про це в щойно згаданому кабардинсько-російсь-

⁵⁸ «Вопросы языкознания», 5, 1969 р., стор. 25.

⁵⁹ Див. про це в виданні: «Кабардинско-русский словарь», Москва, 1957 р., стор. 493.

кому словнику, стор 493), і значить «гори» (хоч могло означати й «олень», оскільки там водяться олені і це слово етимологічно споріднене з назвою гір — «алан», як адигейська назва коня «альп» — з назвою гір «альп». Можна порівняти тут іще ст.-сл. слово «слень» і російське слова «елань», «ялань» — долина, як явище рельєфу.

З комбінації складників «сыхь(э)» та «алінь» постала назва острова «Сахалін», а це могло означати «вогкий острів (чи «гора»), бо «сыхьэ, за семантичною антонімікою, могло означати й «мокий», як про це свідчить давньоруська назва місяця березня «сухий». Біля м. Дніпропетровського є селище «Сахалін».

Назви «Алеути» та «Аляска» також пов'язані етимологічно з групою «алінь», бо в них є оте «Ал(е)», що зв'язане із значенням «гора». У назві «Алеути» є ще оте «утэ(н)» (місити, топтати), що натякає на «піщаність» або «болотянність», а як ця семантика могла означати й «піщану косу», то це могло пов'язуватись із розтягненістю цих островів у вигляді коси. Назва «Аляска» утворена так, як білоруське слово «альос», що значить «болото». У бурятській мові є слово «алас», що значить «галявина».

Дуже цікавий лексико-семантичний комплекс маємо в назві японського міста «Kyoto», що інакше зветься «Міяко», а з цією останньою назвою співзвучна назва північнокавказької (адигейської) річки «Міяко» та виведене від цього утворення українське (а може й польське?) прізвище «Міяковський», що знов таки «перегукується» з японським прізвищем «Міякава-Сан». До цього комплексу належать і слова з деякими звуковими відмінностями, що їх теж можна пояснити за допомогою адигейського «ключа». Перший складник у цих утвореннях той, що й у назвах «Аму(р)», тільки без початкового «А»-, тобто «мэ», «мы». Як це я з'ясував раніш, слово «мэ», «мы» означає «яма» (у пляні внутрішньої обсяжності), як про це свідчить українська назва найглибшого місця в річці «матка» (звідси ж російська назва уразу «матка», як також і слово «мати»). Другий складник — це колишній (в адигейських мовах) займенник 3 особи «е(јэ)», що тут править за зв'язок першого складника з наступним у значенні «його», «її» (він зберігся в слов'янських мовах як сполучний звук у таких утвореннях, як «оч-е-видець»). Третій складник — адигейське слово «къуэ», що його інакше пишуть, як «къо» (бо так його здебільшого вимовляють), а це слово має значення «яр», «долина», «річище», ба навіть «син». Отож із цих трьох слів і склалось слово «мы» + «е(јэ)» + «къо», що ввійшло до складу назви головного міста Адигеї — «Мыекъопэ» (інше його написання «Мые-

къупэ»⁶⁰, а в цьому утворенні складник -«пэ» означає або «початок» (річки), або «ріг» берега (для достеменного визначення семантики треба знати історію й розташування цього міста). У межах цього утворення («Мыекъопэ») можливі різні фонетичні зміни: а) збереження всіх голосних, але з асиміляцією від йота звука «ы» і перетворення його на звук «і» та вимова наступного після «ј» звука «э» як «а» (так утворилось «Міяко» — назва північно-кавказької річки); б) в разі заміни у вимові «ы» на «мэ» йот, асимілюючи попередній звук «э», перетворює його на «а», а наступний після «ј» звук «э» випадає (так постала слов'янська вимова «Майкоп»; кінцеве «э» і в адигейській вимові відпадає часто); в) обидва голосні в звукосполученні «эјэ» вимовляються як «а» (тоді утворюється вимова «Маячка» — річка, «маяк»; це значення постає в плані зовнішньої обсяжності, те, що випинається над рівниною, «маячить»). У світлі цих даних зрозумілі форми прізвищ «Маяковський», «Майковський». Наявність у цих прізвищах наростка -«ов» свідчить про те, що вони утворились від присвійного прикметника, твореного й тепер у слов'янських мовах за допомогою -«ов» (в українській мові -«ів»). Але його, цього прикметника, походження також можна з'ясувати на адигейському ґрунті: це флексія обставинного відмінка неозначених іменників -«ууэ», що закономірно дає фонетичне -«овъ» («мэекъуэ + «ууэ», коли перший звук флексії «ў» асимілює попереднє «э», перетворюючи його на «о», а кінцеве «э», через стадію «ъ» відпадає). Якже в утворенні виступає флексія означених іменників -«(р)ауэ», а кінцевий звук не відпадає, тоді утворюється така форма, як «Полт-ава» (поряд із прізвищем «Палтов», що утворилось за першою схемою), «Кијава», як грузинське прізвище «Чікобава», а також оте японське — «Міякава-Сан» («Сан» тепер нібито означає «пошана», може, «пан», може таке, як «сан», з якого погодить російське «сановник», а може й «син»)⁶¹. Генетично флексія -«ууэ», а тим самим і наросток -«овъ» (у старослов'янському написанні), -«ев» (рос. «Яковлев») були вказівні займенники, ужиті тут із значенням приналежності «його», «її».

Не можна не звернути уваги на те, що в японській мові є складник -«ко» із значенням «дитина», який увіходить у жіночі ймення: «Казуко» — «спокійна дитина», «Аїко» — «дитина кохання», «Саціко» — «дитина щастя». Останнє особливо цікаве, бо воно, поперше, збігається з українським прізвищем «Сацюк», а подруге — звучить однаково із слов'янським словом «щастя»

⁶⁰ Ці написання подано поряд у виданні: «Русско-адыгейский словарь», Москва, 1960 р., стор. 1053.

⁶¹ «Японско-русский словарь» под редакцией Фельдмана, Москва, 1960 р.

(рос «счастье»). А втім, цей складник є й у чоловічому йменні «Юріко», що нагадує українське ймення «Юрко». Форма імен чи прізвищ на -«ко» заблукала аж на Аляску, де є в ескімосів імення «Тимко», з таким навіть наголосом, як в українській формі «Юрко». У японців є прізвища «Сако», що збігається із етнізмом «сак» (одна з назв скітів) та «Косака», що схоже на «ко-сак», «козак».

А як, з одного боку, відомо, що японці на своїх теперішніх островах — пізніші прихідьки, а з другого — що «в айнській мові й культурі виявлено тісні зв'язки з народами Індонезії та Філіппінських островів»⁶², то й можна припускати, що адигейські «потоки» пройшли островами з півдня чи з півночі, позалишали свої «сліди» в різних назвах тощо. Звідси ота назва філіппінського острова «Самар», а також відомі мені адигейсько-даяцькі (даяки — народність Сараваку) збіжності в топоніміці (напр., «Antu», це схоже на назву історичних «антів» Східної Європи та на українське прізвище «Антків», утворене від «антко», — якщо це не від «Антін», хоч здрібніла форма від «Антін» була б «Антінко»). Саму назву «даяк» можна проетимологізувати, як «дак» (що на Балканах). На острові Цейльоні в V-VI ст. ст. до нашої ери була держава з назвою «Ленка», що означала «блискуча», а цю назву можна вивести з адигейських слів «лэн», що значить «покривати лаком», а в формі «лын» — «шліфувати». Навіть м'якість «л» походить від адигейського «л». Я маю також неперевірені відомості з туристського довідника (але чув це з уст українця І. Дурбака), що навіть новозеляндські маорійці мають перекази про їхнє походження з Кавказу. У мене немає інформацій (я їх не шукав), звідки прийшли на Мадагаскар предки племені «цимагеті», але оскільки ця назва означає «ті, що не стрижуть волосся»⁶³, то її можна проетимологізувати за допомогою адигейських мов: «цы» — волосся, «мы» — заперечення «не», «гэтІэн» — спонукальна форма дієслова «тІэ», що значить «тяти» (звідси й це українське слово), «копати»⁶⁴, а разом це й дало значення «не стрижи волосся», — утворення, характерне для адигейських мов, але наявне й в українських словах типу «паливода». Назва «цимегеті» нагадує історичні назви «тисагеті», «геті». Відомо також, що мови мадагаскарських народностей споріднені з індонезійськими мовами. А між Мадагаскаром та Індонезією є ще Індія, в мовах якої можна знайти збіжності з адигейськими утвореннями чи словами, які можна з'ясувати за допомогою адигейсь-

⁶² Див.: «Українська радянська енциклопедія».

⁶³ «Time», 9 січня 1970 р.

⁶⁴ «Кабардинско-русский словарь», Москва, 1957 р.

кого «ключа». Напр., назва «майдан», що означає «міська площа», є в Калькуті і є в українському місті Харкові. Але в українській мові це слово має й інші значення: «лісова галявина» та «місце для смолокуріння», що звичайно буває теж у лісі. З огляду на це первісне значення слова «майдан» було «щось огорожене навколо» валами чи деревами, як галявина в лісі. Перший складник цього слова «май» такий, як і в назві міста «Майкоп», і він означав «заглибина», «дно», а «дан», як я це з'ясував в іншій своїй статті, означало внутрішню обсяжність.

Не обминути в дослідженні адигейських «потоків» та «слідів» і в Китаї, який мав маньджурських завойовників та маньджурську династію богдыханів. Самий титул «богдыхан» має зв'язок із словом «богдо», що його в монгольським переказі про Санг Сетцена пояснено як «з роду богів» (у цьому разі це відносилось до Чінгіс-хана, що, як тепер відомо, не був монгол)⁶⁵. А це приводить нас до слов'янського слова «бог», що його етимологію я з'ясував в іншій своїй праці. Назву «Китай» я вивів із адигейських даних: вона пов'язана з відомим китайським муром і означала «укріплений, обкопаний» (пор. назви українських міст «Китайгород» і «Копайгород»). За допомогою адигейського «ключа» можна з'ясувати й деякі китайські ймення. Китайське ймення «Кай» (напр., у «Чан-Кай-Шек») споріднене з іранським «Rumi Saljuk Kay Khusraw II», з римським «Cajus» (Кай Юлій Цезарь), з іме-

⁶⁵ Н. Lamb. «Genghis Khan», New York, 1928, p. 17. Справжнє ймення Чінгіс-хана було «Темуджін», а «Чінгіс-ханом» він назвався тоді, як його обрано на головного хана, — отже, це останнє було ніби його титулом. А значення цього титулу можна з'ясувати за допомогою адигейського «ключа». Складник «Чин»- може походити від адигейського слова «чы», що значить «лозина», «прут», та «нэ», що тепер означає «око» й «отвір», але за семантичною антонімікою, це могло означати й «опуклість», а разом «чы» + «нэ» могло означати «кийок», як про це свідчить адигейське ж слово «чын-уті», що значить «бати́г», а батоги ж первісно були з лозини, різки (в Росії такими батогами карали ще в XVIII ст.). А від «кийка» як знаряддя кари на злочинців пішло й значення «справедливість», як про це свідчить латинське «fasces» — пучок різок як символ законності, що від нього взяли свою назву італійські фашисти. Слово «чин» у староруській мові, в старочеській, в сербохорватській мало значення «порядок», звідси походить російський фразеологізм «чин чином», що значить «усе в порядку», а також назва «чинovníк». Якщо цей складник у йменні «Чінгіс-хан» так, як його вимовляють через англійське написання «gen-» (чит. «джен»), то й тоді можна знайти обґрунтування цієї вимови в адигейських мовах. Адигейське слово «джын» означає «вивчати» та «навчати», а також «прясти», тобто сплітати в одну сталку розрізнені волокна (як зв'язувати пучок різок), і цей складник увіходить в адигейське слово «джыназ», що значить «князь», тобто той, хто пильнує порядку й справедливості. Другий складник — «гіс» міг походити від слова «гъэщын», що значить «сплітати», а разом «чынэ» + «гъэщы» (це останнє — дієприкметник) означало те, що й оте латинське «fasces», тобто

нами чи титулами «Кау» та «Кіу», згадуваними в повісті про легендарного короля Артура (в Англії), це ж і ймення легендарного засновника м. Києва — «Кий» (етимологію цього ймення я з'ясував у статті про походження назви «Київ»). У китайському йменні (чи прізвищі) «Мао-Дзе-Дун» теж можна знайти ширші етимологічні зв'язки за допомогою адигейського «ключа». Семантика цих складників така: «Мао» — те, що росте, волосся, пір'я, «дзе» — болото, родючість, що в формі «дзи» означає «син», «дун» — схід⁶⁶. Семантика «мао» пов'язує його з українським «май», що означає «зелень», «гілки дерева» (зелені), «дзи» виразно в'яжеться з грузинською формою прізвищ на «дзе» (напр., «Накашидзе»), а також із адигейським «щіэ», що значить «молодий» і «дно» (це останнє вказує на «материнство»), від нього походять українські назви малят — «кур-ча», «татар-ча»), «дун» — чи не «місто»... Зрештою, я не робив тут глибших досліджень...

Чи не найбільшою несподіванкою була для мене знахідка «адигейських слідів» у Центральній Америці. Це назви столиці держави Мексики — «Mexico» та гори «Альбан» у цій же країні. Питання про походження назви «Mexico» докладно розглянув G. Tibon у праці «Mexico-the Name»⁶⁷. Він навів аж 22 назви цього міста з різних племінних мов, але його висновок, що ця назва нібито означає «місце місяцевого пупа» («moon navel place»), не переконує. Якщо взяти те, що з 22 наведених у нього назов 7 мають значення «в воді» чи «над водою», а 3 не з'ясовані в нього теж можна звести за допомогою адигейських мов до значення «вода», то вийде, що аж 10 назов мають значення, пов'язані з «водою». А це збігається з традиційним переказом, що це місто було збудоване на дні колишнього озера, можливо, спочатку на острові, що був посередині озера⁶⁸. Таке значення підтверджує й адигейська етимологія цього слова: «мэ» (дно), «хы»

«різкі сплетені» як символ справедливості. Звук «щ» у другому складнику не перешкода для зближення — «гіс» із «гъэщ», бо це взаємозамінний із звуком «с» звук, наявним у слові «гъэсэн», що значить «виховувати», а виховання колись пов'язували із «биттям», як це засвідчене і в українському прислів'ї «за битого двох небитих дають, та й то не беруть». Самий складник «гіс» у значенні, мабуть, «плетениця», «нагайка» зберігся в турецькій назві «gizli polis», що значить «державна варта», достеменніше — «охоронна поліція», («Русско-турецкий словарь», Москва, 1946 р., слово „охранка”). Отже, «Чінгіс-хан» могло означати «справедливий хан» чи «охоронець справедливості, законів». А він нібито славився справедливістю, бо навіть свого зятя покарав за порушення закону (наказу).

⁶⁶ «Mathew Chinise-English Dictionary», revised american edition, Cambridge, 1960.

⁶⁷ «Mexico — the Name», Onomastica, No. 17, Winnipeg, 1959.

⁶⁸ The Basic Everyday Encyclopedia, N. Y. 1954.

(тепер океан, давніше могло бути «озеро») + «къуэ» (берег; «къэ» можна читати, як «ко» і як «ка», звідки може походити двоякість у вимові «Мехіко» й «Мексика»). З місяцем ця назва в уяві якихось там мексиканських племен могла пов'язуватись через те, що по-адигейському місяць «мазэ», особливо, якщо мати на увазі вимову «Мец-хі-ко».

Назву гори «Альбан» я проетимолізував вище в цій статті, де була мова про балканську й закавказьку «Албанії». Сумнів тут може викликати тільки брак у мене певності, чи це назва давня, бо її могли дати еспанці після завоювання цієї країни. Не можна не звернути уваги на збіжність характерної для мови ацтеків звукосполучки «тль» із такою звукосполучкою в адигейських мовах. Як відомо, слово «томат» європейці взяли з Мехіко, де воно звучало «томатль»⁶⁹, а в адигейських прізвищах «Гадагатль», «Хоретль» маємо таке саме звучання. Звичайно, ця збіжність була б ще переконливіша, якби дослідити фізіологію ацтекської й адигейської вимови цих звуків. Мені відомо тільки, що в адигейській вимові це пов'язане з абруптивним передньоязиковим спірантом «лІ», що його в російському написанні передають, як «тль»⁷⁰.

Історичним обґрунтуванням цього найнеймовірнішого засягу адигейського «ключа» може бути «понтійська мандрівка народів», що її з'ясував американський археолог Р. Гайне-Гелдерн у своїй праці «Тохарська проблема і понтійська мандрівка»⁷¹.

Назву цієї мандрівки Р. Гайне-Гелдерн вивів з того, що в ній узяли участь народи з району Чорного моря (Понту). Це були кimmerійці, тохари, траки, кавказькі племена та іллірійці. Керівну роль в цьому переселенні відіграли кimmerійці, за мою теорією, предки адигейців, що були політично й мілітарно найсильнішою народністю серед згаданих племен. Культури, що витворилися в Східній Азії внаслідок цієї мандрівки мали великий вплив на культури Індонезії, Меланезії, Нової Зеландії і навіть через Тихий Океан на культуру Америки, як це виявила археологічна виставка з нагоди Міжнародного з'їзду американістів у березні 1949 року у Природничому музеї з Нью-Йорку⁷².

⁶⁹ Г. Гордієнко, «Історія культурних рослин», Мюнхен, 1970 р., стор. 183.

⁷⁰ «Русско-адыгейский словарь», Москва, 1960 р., стор. 1067, а також титильна сторінка, де подано згадані прізвища.

⁷¹ R. Heine-Geldern, «Das Tocharerproblem und die Pontische Wanderung», Seaculum, München, 1951.

⁷² Подаю цю інформацію за «Археологією України» Ярослава Пастернака (Торонто, 1961 р., стор. 303), а звернув мою увагу на неї Ю. Перхорович, і я за це висловлюю тут йому щире подяку. Той факт, що я довідався про теорію «понтійської мандрівки» вже після того, як оту етимологію «Мехіко» з'ясував (я ж і цю інформацію дописав уже в коректі), також підтверджує її правильність.

КНИЖКИ ВАСИЛЯ ЧАПЛЕНКА

КРАСНЕ ПИСЬМЕНСТВО

МАЛОУЧОК, збірка оповідань (1927 р.)
ПИВОРИЗ, історично-побутова повість (1943 р.)
НА УЗГІР'І КОПЕТ-ДАГ'У, повість (1944 р.)
У НЕТРЯХ КОПЕТ-ДАГ'У, повість — (друге перероблене видання)
(1951 р.)
ЗНАЙДЕНИЙ СКАРБ, історично-побутова комедія (1944 р.)
ЛЮБОВ, збірка оповідань (1946 р.)
МУЗА, збірка оповідань (1946 р.)
УВЕСЬДЕНЕЧКИ, оповідання про дітей (1948 р.)
ЧОРНОМОРЦІ, історичний роман (перша половина — 1948 р.)
ЧОРНОМОРЦІ, історичний роман (цілість — 1957 р.)
ІСЬКО ГАВА, віршована сатира (1949 р.)
ЛЮДИ В ТЕНЕТАХ, сатирична повість (1951 р.)
ЧИЙ ЗЛОЧИН? — драма (1952 р.)
ПІВТОРА ЛЮДСЬКОГО, повість (1952 р.)
ЗОЙК, збірка оповідань (1957 р.)
УКРАЇНЦІ, повість (1960 р.)
ЗАГИБІЛЬ ПЕРЕМІТКА, повість (1961 р.)
ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ, збірка п'єс (1964 р.)
ПИВОРИЗ, історично-побутова повість (нова редакція, 1965 р.)
СПРАГА БЕЗСМЕРТЯ, оповідання й п'єски (1969 р.)

НАУКОВІ ПРАЦІ

СОНЕТ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ, історично-теоретична розвідка (1929 р.)
УКРАЇНІЗМИ В МОВІ М. ГОГОЛЯ (1948 р.)
МОВА «СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВІ» (1950 р.)
УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА, ЇЇ ВИНИКНЕННЯ Й РОЗВИ-
ТОК, т. I (1955 р.)
МОВНА ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИКІВ (1956 р.)
ДЕЩО ПРО МОВУ, збірка теоретичних статей (1959 р.)
ПРОПАЩІ СИЛИ, історично-літературне дослідження (1960 р.)
УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА, ЇЇ ВИНИКНЕННЯ Й РОЗВИ-
ТОК, т. II, вип. I (1962 р.)
АДИГЕЙСЬКІ МОВИ — КЛЮЧ ДО ТАЄМНИЦЬ НАШОГО СУБ-
СТРАТУ, етимологічні дослідження (1966 р.)
НОВІ ЗНАДОБИ ДО ЕТНОГЕНЕЗИ СЛОВ'ЯН ТА ІНШИХ НАРОДІВ,
етимологічні дослідження (1967 р.)
ІСТОРІЯ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ (1970 р.)
ПІДСТАВИ АДИГЕЙСЬКОЇ ТЕОРІЇ, етимологічні дослідження (1972 р.)
УВОДИНИ ДО МОВОЗНАВСТВА, конспект (1963 р.)

